

H A A N J A M A A
M O N U M E N D I D
M . K I T S

KIRJASTUS

«EESTI RAAMAT»

TALLINN 1968

Srn. Saarima'le
Nõu atüistidelt
väike mälestus.

21. juun. 1969. a.
Nõuus.

HAANJAMAA

KANGELASTEL

ON KAKS ELU:

ÜKS LÜHIKE,

MIS KATKEB

HAUA JUURES,

TEINE IGAVENE,

MIS KESTAB

LÄBI SAJANDITE —

SEE TEKST

ON TRÜKITUD

PALJUDELE

HAUAPLAATIDELE

HAANJAMAA

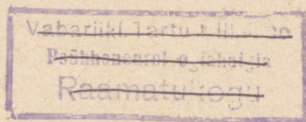
KALMISTUTEL.

A-201424

MONUMENDID

MALEV KITS

inv 7688

3KN(E)
K 48

Kaane kujundanud P. Mudist

Fotod K. Jakobi ja H. Uusi

TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU

UKS KEVADINE KOHTUMINE

Sõitsin lehekuisel Haanjamaal. Juba mitmendat nädalat. Jutuajamiste, kohtumiste ja külaskäikude põhjal oli täis kirjutatud mitu märkmikku. Kuid alustada tahan temast. Temast ja maast. Nad on seotud. Õigemini, nad on lahutamatud — inimene ja maa. Inimesi on häid ja halbu, neid on heast halvani.

Temast algas paar aastakümnet tagasi väga palju väga valusaid sündmusi ja keerulisi nähtusi. Tema oli paljude juur. Aeg on ta ammu matnud ja matab veelgi — teda ja tema tegusid, ikka sügavamale ajaloo lõpmatusse arhiivi, nii sügavale, et uus põlvkond on unustanud nimegi, mis talle tema võimutsemisepäevil anti.

Ta oli kulak.

Vana mees seisis ühel maihommikul ühel teeristil. Lüheldane, jässakas ja hall. Jämedat mustjaspruuni kortsulist kaela soojendas villase tähnilise kampsuni kõrge krae, sonimüts oli lükatud kuklasse ja halli ning musta kirja kulmuraagude alt vaatasid maailma sinised vidukil silmad, natuke tuhmid, natuke vesised, ja raske oli sellest pilgust välja lugeda mehe mõtteid ning südant. On nende taga veel uudishimu, elu võita tahtmist, võimuiha ja kavaldust või on üksnes aastakümnete elukogemused, saatusele alistumine, leppimine paratamatusega? Küllap on neis silmades nii seda kui teist. Enamasti oli pilk hajuv, kusa-gil taeva ning metsade piiril, õhus lindude ja tuule teedel ja mullas ning iseendas. Teist inimest vaatas ta nagu vargsi või nagu muuseas ning inimese vastu on temas huvi vast üldse kõige väiksem.

Maikuu toob Haanjamaale alati ilusaid päevi. Nendel päevadel on rohi kraavipervedel kõige rohelisem ja күntud maa kuplinõlvadel nagu roosa palakas. Vesi järves seisab paksult sinisena ja tuul puhub lembelt, otsekui kartes puudutada kaskede noort lehepitsi.

Vana mees oli teeristil, tema kõrval seisid kaks piimakarda. Ta ootas autot, mis piima ära viiks. Selle piimaveoga oli ning on tänaseni rajooni majandeis üks igavene rist ja häda. Kuhu panna piim, see piim, mis oma pere tarbest üle jääb? Meiereid on kaugel ja majand pole individuaalloomapidajatele transpordi andmisest eriti huvitatud. Talvel, kui külated umbes tuiskavad, olevat mõneski peres kirjutud: «Viska või hange!»

Kõnealusel majandis on kolhoosi kulu ja kirjadega transpordimure murtud. Iga lehmapidaja tassib oma piimakarad välja suure tee äärde, kust hommikul kolhoosi auto läbi sõidab ja piima peale võtab. Inimesed toovad piima lauda juurest tee äärde ning jätavadki sinna. Küll autojuht ise teab. Mõni aga ei usalda. Ootab, kuni auto pärale jõuab.

Tema ka ei usalda. Vahel auto hilineb ning siis ootab mees kas või mitu tundi.

Nüüd tuli auto. Rooli taga istus keskikka jõudnud mees, endine valla partorg. Ta lennutas piimaämbrid kasti ja siis pandi suitsud ette.

Imelik oli neid kahte meest vaadata, õigemini imelik mõelda, et paarkümmend aastat tagasi olid nad verivaenlased, kes teineteisega võitlesid elu ja surma peale. Nüüd tegid nad suitsu, rääkisid külvist ja ilmast. Vanem, too jässakas ja hall, armastab elutargalt õpetusi jagada. Ta on maaharimist õppinud oma nahal. Ta pahvis suitsu nii, et terashallist tihedast habemekoonlast, kus karvad nagu traat, sigaret hästi väljagi ei paistnud. Suud saad selles karvarägas määrata vaid suitsupilve järgi. Pahvis ja seletas:

«Kui õdagu pümmäs lätt, tõmba püksi jalast är, küküta mulla pääle, ole õkva puul tunni. Kui külm nakkass, sõss viil lina külvä ei tohi...»

Ildses, ammu kuulnud retseptis on tõde sees. Aga kartes, et nõuannet kuulda ei võeta, lisab veel kinnituse: «Agrutehnika raamat um hää asi küll, aga egä nimä ka iks kõkke es tiia. Lina tule Tsoorun küll nii tetä...»

Kui teate Lepistu ja Varstu valda, siis teadke ka seda, et siinkandis ongi Tsooru ning Kõrgepalu ja kuskil siin ühel teeristil me tol maihommikul juttu puhusime.

Ätt on senikaua sõiduvees, kui vihmast ja põuast räägiti või külviaegu vaeti. Ent kui jutt läks sellesama piimatranspordi juurde, jäi ta vait. Ta ei öelnud tükk aega musta ega valget selle kohta, kuidas oleks õigem või targem transporti korraldada. Siiski! Ta püüdis lõpuks oma lause välja öelda otsekui pika jutuaajamise kokkuvõtte, hinnagu, mille alla mahub terve tema elufilosoofia:

«Midä tan jorõtada, ma ütli joba nelläkümnendäl, et elo um nüüd p...n!»

Ütles selle lause ja pööras hetkeks selja. Vanamehe hääles oli nagu rõõmugi.

Just nõnda. Või heameelt või kahjurõõmu. Kakskümmend aastat tagasi pani J. Smuul selle tundeväreluse nõnda värssi:

«Aga nimeta ainsama sõnaga mõni kindel ja väikene puudus — kohe tunned, et see nagu inglitiib tema õrna hingekest puutus.»

Pärast, tükk aega hiljem, küsisin talt: «Kas sa Kooviti mäletad?»

See oli ainus kord kogu meie jutuajamise jooksul, mil sain taadi tähelepanu osaliseks. Ta muutus kuidagi valvsaks ja mõõtis mind üsna kaua, enne kui küsis:

«Kes tuu um?»

Siis seletasin. Elutses pärast sõda sealkandis niisuguse nimega mees. Rahvasuus oli neil mitu nime — metsavennad, võsavillemid, võsavennad. Ametlikus keeles nimetati neid bandiitideks. Kõnealune oli üks ninamehi ja kutsus ise end «kindral Koovitiks». Ta lasti yiekiümmendatel aastatel haarangul maha. Ta elas tol ajal paljude suurtalunike juures, sai nende käest toitu ja...

«Mäletad, kas sinu juures ka öömajal käis?»

«Ma ei ole oman elun ütelegi ausale küsüjale päävarjo kiilnu... Noid oma hulga käünü ja kõik umma vasta võetu. Kost ma nimmi inämb mäletäda tiiä.»

Vanamees pidas jutuajamise lõppenuks. Ta seadis sammud tõntsilt ja aeglaselt oma eluaseme poole, mõnisada meetrit metsatuka ääres lösutavate talumajade poole. Seal on sirelipõõsastest ümbritsetud elumaja, laut, ait, saun... vanad kased ja kahara ladvaga pajud, suur rohtukasvanud viljapuuaed, kus mesilaspered on tarudest hooldaja puudumisel juba ammu ära lennanud. Kunagi kollendas tolle talu elumajavooderdus üle valla, selle talu teod ja ettevõtmised andsid näo kogu valla elule. Nüüd näib talu heledate eterniitkatuste ja silikaatkivide külapildis armetu. Minevik. Too vana mees ja too poolelutu talu kuuluvad kokku. Kogu selles sümbioosis on ühtaegu natuke nukrat, lahkuvat, kuid ka midagi muud, mis äratas sootuks teistsuguseid mõtteid ja tundeid.

Too mees on praegu 78-aastane. Oma 75-ndal sünnipäeval, kui tema kokkukuivanud sõprade ringist kõige kõbedamad tulid õnne soovima ja kui pudelist rüübat, oli ta öelnud:

«Elo um ärä eletüss saanu. Ja kel tuust inimese elost kaso umgi.»

Seda rääkis mulle autojuht.

Ma ei tea, mida mõtleb ja tunneb vanamees täna. Kas ta kahetseb või kannab ta kellegi vastu vimma. Tema südameel on süükoorem ja palju pattu elu vastu. Kas ta ise seda tunnistab, ei tea. Kuid visa on ta olnud küll, tugev ja kange ka. Uut võimu ei sallinud silmaotsaski ning selle vastu astus ta välja nii, kuidas oskas.

Okupatsiooniaastail oli ta ühes kehvikuperes leidnud laste kooliriiulilt vene keele õpiku. Selles õpikus oli Stalini pilt. Ta viis õpiku õue haoraiumispakule ja raius seal peenikesteks ribadeks. Raius vihaga.

Need, kes tookord nägid, ei osanud ära seletada, kust niisugune viha. Aastaid hiljem sai rahvale selgemaks mõiste — klassiviha.

Okupatsiooniaastate lõpust mäletatakse külas teda sündmuste keskse kujuna. See oli siis, kui kostis juba Nõukogude kahurite mürinat.

«No poisi, poisi,» olla ta nooremaid mehi manitsenud. «kas sedäviisi esämaad kaitstass. Kas kuulete, punatse joba tuleva.»

Ja kui lõpuks tulid need, keda tema ei osanud oma elukorraldamisel uneski peremeesteks arvata, kinnitas ta alalõpmata: «No niimuudu ta asi küll ei saa jäia.»

Kes ta on?

Võiks vastata nii: 1. oktoobriks 1950 oli Võru maakonnas tunnistatud kulaklikuks küllalt palju majapidamisi. Üks majapidamine kuulus talle!

KUI KULAK VEMBUTAS

Võrumaa kulakust võiks jutustada palju, niihästi nendest, kelle kohta lõi ballaadi Mats Traat:

«See oli üks hambaid kiristav Eestimaa kulak, kellele selgel märtsiöhtul 1949 sisendati sulaste moodi sulaste tõde ja saadeti ära.»

Ja kellest nüüd on paljud kodupaika tagasi tulnud, kui ka nendest, kellele rahvas andis küll kulaku nime, kuid kes Siberit ei näinud ja koos rahvaga lõpuks kolhoosidesse astusid. Nendes lugudes oleks niihästi kurba kui lõbusat. Pärast nõukogude võimu taaskehtestamist algasid kogu maal suured ümberkorraldused. Fašistlik okupatsioon oli majandusellu vajutanud rasked jäljed.

Eestimaa Kommunistlik Partei pidas Võru ja kogu vabariigi põllumajanduse arendamiseks vajalikuks tootmise kiiret taastamist ja edasiarendamist, vajalike materiaalsete, poliitiliste ja organisatsiooniliste tingimuste loomist, põllumajanduse sotsialistlikku ümberkorraldamist. Nõukogude võim ei saanud kehtvalt toetuda kapitalismi elemente taassünnitavale väiketalumajandusele.

Põllumajanduse sotsialistliku ümberkorraldamise materiaalsete, poliitiliste ja organisatsiooniliste tingimuste hulka kuulusid teatavasti maareform, sovhooside loomine, hobulaenutuspunktide ja masina-traktorijaamade loomine ja põllumajanduse koopereerimine.

Ükski tegu ega uus samm ei laabunud võitluseta.

Ei tohi unustada sedagi, et kaadrit, kes oleks suuteline olnud kiiresti ja vigadeta neid ülesandeid ellu viima, oli vähe. Kui 1941. aasta juunis oli Võrumaal 98 kommunisti (31 partei liiget ja 67 liikmekandidaati), siis peale maakonna fašistlikust okupatsioonist vabanemist oli Võrumaal alles 1 partei liige ja üks partei liikmekandidaat.

Võrumaa kehviktalurahvas oli oma südames partei ja nõukogude võimu tuline pooldaja, kuid esimestel kuudel ja isegi aastatel ta kartis seda poolehoidu veel avalikult näidata. 5. novembril 1944. aastal oli Võrumaal maa soovijaid vaid 723. Ometi võeti fašistliku okupatsiooni aastail maa-

konnas maa ära 2492 uusmaasaajalt ja 4992 juurdelõike saajalt. Keda siis kardeti? Miks?

Siin tulebki taas rääkida temast, nüüd juba vanast mehest, keda tol maihommikul nägin, ja teistest, keda kokku oli Võrumaal kenake hulk.

Kust sai näiteks Laheda vallas 1944. aasta hilissügise! alguse kuulujutt, et nõukogude võim võtab vanematelt nende lapsed ära?

Mooste vallas räägiti: «Kõik 20-aastased ja vanemad tütarlapsed võetakse sõjaväkke!»

Miks hakkas Varstu vallas 1945. aasta kevadel, mil sõja lõpp oli juba käega katsuda, kulutulena levima «uudis»: «Sakslased on Riia tagasi vallutanud!»

See propaganda algas temast.

14. detsembril 1944. aastal anti välja Eesti NSV Rahvakomissaride Nõukogu ja EK(b)P Keskkomitee määrus nr. 380 — «Eesti NSV Ülemnõukogu 17. septembri seaduse — saksa okupantide poolt äravõetud maa tagasiandmise kohta Eesti NSV talupoegadele täitmise käigu ja Eesti NSV põllumajanduse taastamise esmajärjekordsete abinõude kohta».

Rohkem kui maareform oli määrus nr. 380 torge kulakluse herilasepessa.

Algas loomade ebaseaduslik müük ja tapmine. Spekulatsioon. Kulak hakkas loomi peitma.

Algas fiktiivsete majapidamiste sünd.

1967. aasta suvel olid Põlva rajooni ajalehe «Koit» vestlusringis partei ja nõukogude töö veteranid. Pensionär Richard Kuusk, kes töötas sõjajärgseil aastail Laheda vallas partorgina, tuletas meelde noid aastaid. Ta töötas maareformi vigade parandamise komisjonis.

«Koos Põlva mehe A. Sajalega käisime läbi Vastseliina, Misso, Saatse ja Valgjärve valla. Olukord valdades oli raske. Kehvikud tahtsid vilja- ja metsaveokohustust täita, aga vilja ja hobuseid polnud. Kulakud varjasid hobuseid, loomi, vilja. Valgjärve vallas oli ühel hallparunil traktor. Võtsime aktiivi kokku, läksime traktori järele. Traktori leidsime kuurist põhu alt, aga käima ei saanud. Enne tuli kütusepaagist vesi välja võtta, küünlad vahetada. Siis hakkas masin käima nagu kell. Polnud ta mingi vana logu, nagu mees ütles. Masin läks töörahva käsutusse, hakkas kehvikute põldudel kündma.

Aga valdades käis ikka veel terav klassivõitlus. Altkäe-

maksuga taheti nõukogude aktiviste ära osta. Kulakud panid mängu kõik vahendid.»

Maareform lõpetati Võrumaal 1947. aasta 7. mail. Maakonnas avastati 61 fiktiivse maajaotuse juhtu.

Kulak tegutses.

Ta läks lõpuks koguni «eneselikvideerimise» teele.

1948. aasta aprillis tegi S. Kõnsar Räpina vallas täitevkomiteele ettepaneku tema majapidamine ära võtta. Selleks ajaks oli ta 12 lüpsilehmast 10 jõudnud «mustal turul» ära realiseerida. Varstu vallas pani kulak Paulina Pihlak oma maja põlema ja varandus veeti laiali. On teada juht, kui kulak ei saanud oma hobust müüa. Siis laskis ta selle metsa lihtsalt lahti.

Kas kõigist nendest sündmustest ja faktidest ei kooru välja osake tema portreest?

See on siiski veel vaid osake. Selle osa juurde kuuluvad näiteks Linnamäe valla kulaku Jaan Kääparini sõnad, mis ta ütles Vaabina küla kehvikute koosolekul. Sel koosolekul otsustati kulakute saatust.

«Meie oleme kõik üks eesti rahvas ja oleme sõbralikult elanud ja elame edasigi. Oleme kõik põllumehed, üks ei tohi teisele liiga teha.»

Samal koosolekul jutlustas E. Paloots:

«Otsustada tuleb, hoiatan teid, õiglaselt. Nii, et ei tee viga, mida pärast kahetsete. Aegu võib tulla mitmesuguseid, aga meie peame ikka edasi elama üksteise kõrval.»

Tolle koosoleku hääletamise järgi polnud Vaabina vallas ühtki kulakut.

Ja peale kõige muu oli kulak ikkagi külas võimas materiaalne jõud.

30. augustil 1947. aastal ilmus Eesti NSV Ministrite Nõukogu määrus «Talumajapidamiste maksustamise kohta Eesti NSV-s».

See oli uus etapp kulakluse piiramisel.

Kuid tema portreevisandisse võime sellestki etapist kanda palju uusi jooni. Võib-olla kõige olulisemaid.

Tugevnes kulakute ja bandiitide liit. See liit oli küll juba esimestest sõjajärgsetest päevadest, kuid nendel aastatel sai rahvale lõplikult selgeks — kes on kes?, mille nimel keegi elab?

Teatavasti oli esimestel aastatel pärast sõda peale bandiitide metsas ka keskmiktalupoegi, kes hoidsid end mobilisatsioonist kõrvale. Neil lubati metsast välja tulla. Nõu-

kogude võim andis neile amnestia. Nad tulidki. Praegune pensionär, tookord aga Põlva valla partorg, üldse üks esimesi partorge Põlvas Richard Sööde jutustas:

«Kord saadeti mulle sõnum, et mehed tahavad metsast välja tulla. Saatsidki saadiku minu juurde, kes nende asukoha teatavaks tegi. Panin granaadid tasku, võtsin automaadi õlale ning läksin siis seda röövlipesa vaatama.

Metsalagendikul põles lõke, selle ümber ligemale 30—40 purjus meest. Üksinda ma tookord nende näo alla siiski ei läinud. Järgmisel päeval käisin talud läbi, kust mehed end metsas varjasid. Tegin selgitustööd, et tuldagu kohe välja. Töö tahab tegemist, põld ootab. Kelle käed on puhad, saab amnestia, kes süüdi, karistuse. Teisiti ei saanudki olla. Ja need mehed, kes natukegi elu taipasid, mõelda suutsid, tulid välja.»

Kõige julmemad muidugi jäid. 1946. aasta oktoobris Võrumaal nimeliselt teadaolevast 48-st bandiidist (toodud arv ei näita bandiitide üldarvu, vaid nimeliselt teadaolevaid endisi Võru maakonna kodanikke, kes bandiitideks said) olid 15 endised SS-vägede vabatahtlikud, 10 olid endised aktiivsed omakaitse tegelased, siis oli veel üks endine politseinik, okupatsiooniaegne vanglaülem ja üks vlassovlane.

*

Ülaltoodud ekskursiooni ajaloo faktide ja sündmuste ammendamatusse salve, Haanjamaa lugude sündmusi pisut ennetades, pidasin vajalikuks põhjustel: sellepärast, et paremini mõista Kommunistliku Noorsooühingu ülesandeid ja võitluse suurust nondel aastatel, et paremini mõista olustikku, tingimusi ja eesmärke, mis selle võitluse põhjustasid.

Kommunistliku Noorsooühingu kogu tegevus on aga ligi poole sajandi jooksul olnud lahutamatu partei ja rahva elust.

MEIE ISAD JA POJAD, MEIE EMAD JA TÛTRED

On teada, et juba kahekümnendate aastate algul, mil Eestimaa Kommunistlik Noorsooühing tegutses sügaval põranda all, oli ka Võru Gümnaasiumis illegaalne kommunistlike noorte rakuke. Kodanluse poolt vihatud nn. «pahempoolsed vaated» olid väga populaarsed Võru Õpetajate Seminari õpilaste peres, mille tõttu seminar isegi suleti.

1940. aasta sündmused tõestasid, et maakonna kõige aktiivsemad noored liitusid revolutsiooniga.

Eestimaa Kommunistliku Noorsooühingu esimeseks organisatoriks 1940. aastal Võrumaal oli Endel Sõgel.

Meie noorsugu oli jõudmas uue tõe juurde, hakkas Kommunistlikus Noorsooühingus nägema seda ainuõiget organisatsiooni, kus oleks võimalik koos kogu rahvaga aktiivselt osa võtta elu revolutsioonilisest ümberkorraldamisest.

Millest me alustasime, või õigemini — kuidas jõudsid uute tõdede juurde need, kelle ülesandeks oli komsomoliorganisatsiooni loomine?

1940. aasta septembri keskpaiku tööle asunud EKNÜ Võrumaa Komitee koosnes neljast liikmest, organisatsioonilise töö raskus aga tuli kanda kahel — Sõgelil kui sekretäril (kuna organisatsiooniline struktuur ei olnud veel kindlaks kujunenud, siis nimetati esialgu küll komnoorte «osakonna sekretäriks», «Võrumaa organisatoriks» jne.) ja Paul Soesool. Kolmandale liikmele langesid eeskätt tehnilist laadi ülesanded ja neljandal ei olnud organisatsioonilise töö kogemusi, võib-olla ei jätkunud ka veendumusi.

Praegune Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori asetäitja Endel Sõgel oli siis 18-aastane.

Kas temal ja Paul Soesool oli siis küllaldaselt organisatsioonilise töö kogemusi?

Endel Sõgeli meenutuste järgi olid mõlemad juhtinud koolis kirjandusringe ja proovinud jõudu kirjandus- ning kõnevõistlustel. Endel Sõgelile oli suureks kooliks kaks kuud organisatsioonilist tööd tolleaegse Eesti Ametiühingute Keskliidu (hiljem Maatöölise Ametiühing) Võrumaa organisatori Arnold Tolga abimehena.

«Uue tõe juurde jõudmine, revolutsioonilise teadlikkuse algmete tekkimine ning nende muutumine kindlaks maa-

ilmavaateliseks veendumuseks — need olid keerulised probleemid ja siin oli palju erinevaid teid,» meenutab maa-konna komsomoliorganisatsiooni tollaegne esimene sekretär.

«Meil kujunes keskkoolipõlves, sel ajal kui kandsime gümnaasiumimütsi, omamoodi väike sõpruskond, mida liitis ja hoidis koos tollaegne algkooliõpetaja Arnold Tolk. Kokku viisid meid eeskätt kirjanduslikud huvid. Käisime tihti koos ning proovisime üksteise võidu jõudu ja peastsiteerimise oskust. Lemmikautoreiks olid Sütiste, Kärner, Barbarus. A. Tolk oli seminaripõlvest kaasa toonud tugeva annuse opositsioonivaimu eesti kodanluse vastu. See nakatas meidki. Mida ägedam sõna «iseseisvuse» aadressil, seda meeldivamaks sai ühe või teise kirjaniku mõte. Aegamööda tuli Arnold Tolga käe läbi meie lugemislauale mõndagi muud: küll ingliskeelne siniste kaantega «Kommunistliku Partei manifest», eestikeelne Leningradist pärit «Leninismi alused», Marxi ja Engelsi «Valitud teosed»... Oleks vale ning enesekiitus, kui püüaksin öelda, et olime mingid revolutsiooniliselt teadlikud võitlejad. Ei, seda me ei olnud. Meid hoidis koos tahe olla opositsioonis. Opositsioonivaim aitas neutraliseerida kodanliku natsionalismi mõju, hoidis eemale kodanluse organisatsioonidest või nende toetamisest...»

1940. aasta suve revolutsioonipäevad olid otsustava tähtsusega kogu vabariigi noorsoole.

E. Sõgel kirjutab:

«...võis puhkeda revolutsioonilise võitluse leek hinges, tunne, et oled osake revolutsioonilisest rahvast... Arvukad esinemised karastasid ja liitsid. Väga suur mõju oli minu elus esimesel Tallinna-reisil. Kohtumine Johannes Vares-Barbarusega, armastatud poeedi ja riigimehega, kes oli uue võimu eesotsas, Ferdinand Eiseniga, kes tollal oli ametiühingute alal juhtiv. Ei unune esmakordne kokusaamine seltsimeeste Erich Tarkpea ja Juliana Telmaniga. Esimest korda nägime ja vestlesime nende elukutseliste revolutsionääridega, kellest said meie edasise komsomolitöö nõuandjad ja juhid.

Erilise südamesoojusega tahaks märkida meil Võrus töötanud Karl Siilivaske, tollaegset uue maavalitsuse abiesimeest ja haridusosakonna (siis vist koolivalitsuse) juhatajat.

Temas oli suur pedagoogiline takt ühendatud revolutsioo-

nilise hooga. Tänutundes peab meenutama tema õpetusi ja nõuandeid küll enne koosolekul esinemist, küll pärast seda, kui ta oli prooviks mõnda meie sõnavõttu kuulanud.»

Septembri lõpul moodustati Võru keskkoolis komsomoliorganisatsioon. Esimeseks algorganisatsiooni (selleaegse nimetusega «rakukese») sekretäriks oli Paul Soesoo, pioneeride rühmajuhiks Verner Lõhmus.

Samal ajal võttis hoogu ka kommunistlike noorte vallakomiteede loomine kogu maakonna ulatuses. Need loodi Lasvas, Lahedal, Ruusmäel, Haanjas ja Rõuges. 1. oktoobril alustati Komnoorte Majas poliitharidustööd ja 16. oktoobril oli Võru komsomoliorganisatsiooni esimene üldkoosolek, kus seati ülesanded eelseisvaks perioodiks. Nende hulgas oli tähtsai kohal Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni 23. aastapäevaks valmistumine, maareformi läbi viimisele kaasaaitamine, eelkõige organiseerimistöö, et luua kõikjale komsomoli vallakomiteed.

18. oktoobril 1940 võeti EKNÜ vastu Üleliidulisse Leninlikku Kommunistlikku Noorsooühingusse. Pärast seda intensiivistus organiseerimistöö kõigis valdades.

26. ja 27. oktoobril peeti maakondlik pioneerijuhtide kokkutulek. 17. oktoobril aga olid vallakomiteede ning organisatsioonide loomise koosolekud Põlvas, Verioras, Vastseliinas, Sõmerpalus, Kanepis, Linnamäel, Missos, Rõuges ja Mõnistes. Kui mõni kuu tagasi olid Endel Sõgel ning Paul Soesoo alustanud organiseerimistööd kahekesi, siis nüüd sõitis kohtadele juba 10 aktivisti. Tublimatena nende hulgast mäletatakse Jaan Siilivaske, Robert Mustingut ning Karl Uibot.

Oktoobrerevolutsiooni aastapäevaks oli maakonna komsomoliorganisatsioonil võimalik kokku kutsuda aktiiv — 32 noort.

Mida suutsid esimesed Võrumaa kommunistlikud noored teha?

Õhutada ja innustada teisi kogu elu sotsialistlikule ümberkorraldamisele. Nad võtsid osa kõigest — isetegevusest ja spordist, organiseerisid poliit- ja kirjandusringe, täitsid NSV Liidu Ülemnõukogu valimiste eel agitaatoritena parteiorganisatsioonide ülesandeid. See oli 1941. aasta jaanuaris. Sõnaga: neid oli tunda maakonna poliitilises, majandus- ning kultuurielus.

Kuid mida suuremad olid uue võimu edusammud, seda

teravamaks muutus ka klassivõitlus. Võrumaa noored ei jäänud sellest kõrvale.

Kulakud levitasid nõukogude võimu kohta laimu ning valet. Suurtalunikud, kellelt osa maad reformiga ära oli võetud, ei tahtnud uusmaasaajaile seemet anda. Varstu valla kommunistlikud noored avastasid tookord, et kooperasiivi kaudu metsatalgutest osavõtjaile müüdav vili sat-
tus mahhinatsioonide teel kulakute kätte.

Raske oli olukord Väimela Põllutöökoolis. Direktor Peeter Kitzberg lõi kommunistlikult meelestatud noorte suhtes sallimatuse õhkkonna. Enamik õpilasi olid suurtalunike pojad ning 1940. aastal moodustatud komsomolirakukesel polnud kerge tööd alustada. Direktor keelas klassiruumis isegi komsomolikoosolekute pidamist. Rakukese sekretär A. Harak elas internaadis ja tema juures peetigi siis koosolekuid ning hiljem algasid ka partei ajaloo õppused.

Aga Suure Isamaasõja alguseks oli Võrumaal loodud siiski tugev ning võitlusvõimeline komsomoliorganisatsioon. Rohkem kui nimed ja arvud arhiivides räägivad kommunistlike noorte teod.

Nende aastate Võrumaa komsomoliorganisatsioonist on jäänud vabariigi komsomolialalukku palju tuhmumataid lehekülgi. Pajatame noortest, kelle elu, võitlus ning saatus aitas sõjajärgsetel aegadel kasvatada tervet põlvkonda.

JAAN SIILIVASK

Kaasaegsete mälestuses elab too lüheldane, jässakas, madala tugeva hääle ja selgete silmadega nooruk meie noorsoo ustavuse, meelekindluse ja elurõõmu etaloonina. Viluste 8-kl. koolis, kus Jaan Siilivask õppis, taotleb pioneerimalev tema nime. Selles pioneerimalevas hoitakse Jaan Siilivase ema, Eesti NSV teenelise õpetaja, Lenini ordeniga autasustatud Erika Siilivase kirja. Ema jutustab selles kirjas oma poja noorusaastaist.

Jaan kasvas töös. Alustas karjasena ning hiljem oli põllul mehe eest väljas.

Viluste algkooli lõpetas ta 1938. aasta kevadel.

«Koolis õppis hästi. Armastas joonistada. Õppis viiulit. Koolipidudel mängis päris edukalt näidendeis. Luges palju ilukirjandust. Pärast Viluste kooli lõpetamist läks Jaan

õppima Petseri keskkooli, kus käis kaks aastat. Tema parimaks sõbraks neilt päevilt oli Paul Soesoo, väga sümpaatne ning laia silmaringiga poiss. Paul külastas paaril korral meie kodu Verioral. Oli haruldaselt andekas jutustaja, humoorikas. Ka Jaanil ei olnud huumorist puudu, oli sõbralik ja heatahtlik. Ta hoidis väga oma nooremat venda Karli.

Kui 1940. aastal kehtestati Eestis nõukogude võim, kutsuti Jaani isa Võrru maakonna haridusosakonna juhatajaks. Ka mina leidsin Võrus õpetajakoha. Jaan ja Karl asusid õppima Võru keskkooli. Siin astus ta kommunistlikuks nooreks. Oli aktiivne ja põhimõtteline: agiteeris teisi õpilasi kommunistlikuks nooreks astuma, pidas kõnesid koolis, kuid ka mitmel pool Võrumaa koolides ja kultuurimajades. Kevadel lõpetas edukalt 9. klassi.»

13. juunil 1967 avaldas Põlva rajooniajaleht «Koit» Jaan Siilivasele pühendatud toimetuse artikli pealkirja all «Ta oli ustav tulevikule». Selle artikli motoks on võetud Julius Fučiku sõnad, mis on iseloomulikud mitme põlvkonna komsomolikasvandikele Haanjamaal.

«On tarvis, et kõik teaksid: ei olnud nimetuid kangelasi, olid inimesed, igaühel oma nimi, oma nägu, oma püüdlused... On langenud terved põlvkonnad kangelasi. Armas-tage kas või ühte neist nagu oma poega või tütart, olge tema üle uhked kui suure inimese üle, kes elas tulevikule. Igaüks, kes on olnud ustav tulevikule ja surnud selle eest, et tulevik oleks ilus, väärib mälestussammast.»

Jaan Siilivasest sai kommunistlik noor 16-aastaselt. Kuus nädalat enne 18-aastaseks saamist — 6. veebruaril 1942. aastal — ta mõrvati. Kõigest kaks aastat saigi ta olla Kommunistliku Noorsooühingu liige — natuke vähem kui pool aastat kandis ta seda nime vanglas.

Tema komsomolijast mäletavad jutustada paljud. Endel Sõgeliga olid nad koolivennad Petseri keskkooli päevilt. Endel Sõgel andis talle Eestimaa Leninliku Kommunistliku Noorsooühingu Võrumaa Komitee nimel kätte komsomolipileti.

«Tema esimeste ülesannete hulka kuulus esinemine kodupaigas Verioral koosolekul, kus loodi komsomoliorganisatsioon. Kuu aega hiljem esines Jaan juba Vastseliinas. Hiljem sai Jaanist Paul Soesoo soovitusel üks Võru keskkooli komsomoliaktiviste,» kirjutab Endel Sõgel oma mälestustes.

«Temale omase hoo ja pealehakkamisega võttis ta osa kooli pioneerorganisatsiooni tööst, seinalehe väljaandmisest, oli aktiivne Ülemnõukogu valimiste kampaania ajal.

Suure Isamaasõja puhkedes jäi Jaan Siilivask okupantide piiramisrõngasse. Noorel väikest kasvu poisil polnud eriti raske saada luba («*Passierschein*») kodulinna tagasiminekuks. Jõudnud Võrru 3. augustil 1941, tegi ta vaenlase poolt anastatud linnas tunni-poolteise vältel n.-õ. luuret, astus siis politseijaoskonda ja teatas, et annab end ametivõimude korraldusse. Jaan tegi vea, kui andis ennast okupantlike (olgu kodukootud või välismaiste, kuid ikkagi okupantlike) «ametivõimude korraldusse». Taolisest eksimusest on aga tähtsam see tõsiasi, et Jaanist ei saanud reeturit. Vastupidi. Tegelikult elu mõjul hakkas ta samm-sammult lähenema rajale, mida mööda kangelased sammuvad. See ei toimunud äkki, üleöö, vaid pikkamisi, kuid järjekindlalt.

Pärast tund aega kestnud ülekuulamist — 3. augustil kell 18 — oli valmis ka määrus, mis talle allkirja vastu ette loeti. Selles öeldi, et kuna Jaan Siilivase «...vabaduses viibimine on hädaohtlik maksvale korrale ja sisemisele julgeolekule...», siis «Kaitsekorra seaduse § 23 põhjal» on määratud «...võtta Jaan Karli p. Siilivask vahi alla ja paigutada Võru Politseiülevõtte juures olevasse arestimajja».

Vanglas rõhutas Jaan Siilivask korduvalt: nõukogude võim võidab. Neid, kes kindlaks jäävad, austatakse alati.

Vanglas töötas Jaan Siilivask vangla töökoja mänguasjade tsehhis. Ta koondas enda ümber teistest tsehhidest grupi võitluskaaslast. Jaan ei soovitanud ühelgi vangil alla kirjutada armuandmispetitsioonidele ning kutsus kõiki üles olema põhimõttekindlad, oma kodumaa patrioodid.

1941. aasta septembris viidi vanglast mahalaskmisele 90 areteeritud, 1—3-aastase tähtajaga «interneeriti» üle 120 vangi (osa neist mõrvati hiljem).

30. dets. 1941 dateeriti Jaan Siilivase ülekuulamismaterjalides kahetäheline — «ex». 10. veebruaril 1942 saadeti Võrust kiri Tallinna Poliitilise Politsei juhatajale massimõrvar Ain Merele. See oli nimekiri «Võru Prefektuuris karistatud isikute kohta 1.—10. veebruarini 1942». Nimekirjas kõige viimane ja mõrvatutest kõige noorem oli Jaan Siilivask.

Ühes kirjas ELKNÜ Võru Rajoonikomiteele ütleb Endel Sõgel:

«Mul on säilinud üks selleaegne portree-joonistus Jaan Siilivasest. Seda on hoidnud mitmed inimesed ning ainult juhuse tõttu jäi see pärast fašistlike okupantide korduvaid läbiotsimisi ja tuhnimisi minu paberite hulka. Tahan selle minule nii kalli mälestuse koolivennast ja võitlejast ELKNÜ Võru Rajoonikomiteele üle anda, et rajooni praegune kasvav põlvkond võiks alati näha selle kangelasliku kommunistliku noore mehhist nägu ja jääda töös ja võitluses alati selliseks, nagu oli Jaan Siilivask.»

Kuu aega enne poega oli samas vanglas mõrvatud ka Jaani isa Karl Siilivask.

PAUL SOESOO

Võrumaalt pärineva kommunistliku noore elu on andnud ainet poeetidele, sõjajärgseil aastail on temast kirjutatud palju artikleid. Ühest loeme: «Sügistaevas särab pilvitul ööl loendamatuid tähti. Äkki sööstab üle laotuse meteoriiit. Üks hetk — ja kustub. Ainult helendav jälg jääb tükiks ajaks. Nõnda on ka inimese eluga. Inimene sureb, aga tema teod — helendav jälg — jääb. Mida tugevama jälje ta ellu jättis, seda kauem see helendab...»

Paul sündis Soesoode peres teise lapsena. Ema meenutamiste järgi läks ta 7-aastaselt kooli. Kokku oli neid neli venda. Pärast Vastseliina kooli lõpetamist pandi poiss õpetajate pealekäimisel, kes rõhutasid tema erilist andekust, Petseri keskkooli (Petseris võeti tol ajal kooliraha vähem kui Võrus). Raske oli noorukil ikkagi. Üks talv tuli tal kooliraha teenimiseks täiesti vahele jätta, rääkimata suvedest, mis möödusid tööd rühmates. Alles pärast nõukogude võimu taaskehtestamist sai ta Võrru õppima tulla.

17-aastaselt sai Paul Soesoo vastutusrikka komsomoliüleande — minna Haapsallu Läänemaa maakonnakomitee sekretäriks. Aeg oli kiire. Uuele töökohale asudes ei olnud Paulil isegi mahti isakodust läbi minna. Vanemad said alles tema kirjast teada, kus ja kellena poeg töötab. Noist päevist on emal foto:

«Suvel sõidan tingimata. Oodake mind!»

Tema minek Läänemaale otsustati ELKNÜ Keskkomitees ühel jutuajamisel toleaegete sekretäride Erich Tarkpea ning Juliana Telmaniga. Sekretärid olid eelnevalt juba mitmel korral küsinud Endel Sõgelilt:

«Kas pole Võrumaal noort, kes suudaks iseseisvalt mõnd teist organisatsiooni juhtida?»

Paul Soesoo oli asjaosaliste mäletamist järgi tol jutuajamisel üsna kidakeelne. Erich Tarkpea küsis:

«Millisel määral sa tunned maakonna komsomolitööd tervikuna. Aga kogu vabariigi ulatuses?»

Paul Soesoo vaikis ja mõtles. Endel Sõgel kostis sõbra eest:

«Ta tunneb niisama palju või vähe kui minagi.»

Erich Tarkpeale ja Juliana Telmanile jättis jässakas Võrumaa poiss sümpaatse mulje.

Lõpuks talt päriti:

«On sul soove või pretensioone?»

Paul Soesoo vastas:

«Töö suhtes mitte. Aga kui sõita tuleb juba täna, siis... natuke narr on vanas, kulunud ülikonnas uude töökohta minna.»

Ülikond Paul Soesoole osteti Tallinnas samal päeval.

Suvel algas sõda.

Sel ajal, kui Võrumaal peremehetsesid juba fašistid ja nende eesti soost käsilased, kui Pauli vanem vend Erich oli juba vanglamüüride vahele heidetud, võitles Paul Soesoo relvaga sünnimaa läänesaarte iga ruutmeetri eest.

Endel Sõgel, kes koos neljakümne Võru noorega Järvamaa hävituspataljoni ridades ägedaid kaitselahinguid pidas, meenutab:

«Viimast korda surusin oma koolivenna ja võitluskaaslase kätt Balti jaamas, kui ta istus Haapsallu sõitvale rongile. Leningradi blokaadi päevil sain ühes haiglas kokku kahe Balti laevastiku meremehega. Nood teadsid jutustada, et Hiiumaal suri kangelassurma üks noor eesti poiss. Ametilt olnud Läänemaa komsomolikomitee sekretär.»

Allesjäänud võitlejate läbi on noist päevist teada Paul Soesoo sõnad tulevastele põlvedele:

«Olgem tugevad! Kaitseme oma Nõukogude Eestit viimse veretilgani!»

Tahkunas võitles lahinguist kurnatud ja surmani väsinud väike vabatahtlike grupp. Ees oli meri, taga fašistid. Paul Soesool oli jäänud viimane granaat. Kui tormati teda kinni

võtma, rebis ta vöölt viimase granaadi ja koos temaga hukkusid ka vaenlased.

Paul Soesoo kangelassurm leidis aset Tahkunas 21. oktoobril 1941. aastal. 4. oktoobril oli ta saanud 18-aastaseks.

J. Smuulil on read, mis tihti ja paljudele lugejatele tuletavat meelde ka Paul Soesoo viimast võitluspäeva:

«Sest ära lõigatud Saaremaa on
ja mattunud tulle ja verre.

Viimane, purustet hävituspataljon
vöib taanduda veel ainult merre.

On nõrk selle sügispäikese loit.

Ei soojenda enam ta mulda.

Kuid meeste jaoks roos on see viimne koit:

siit tagasi enam ei tulda.»

LEMBIT SINIORG

Põlva rajooni Eoste küla noored andsid oma ühismajandile tema auks nime — «Partisan Lembitu».

Esimestel sõjapäevadel oli Lembit Siniorg Linnamäe valla kommunistlike noorte sekretär. Ta võitles hävituspataljonis ning hiljem Nõukogude armees. Kui 1942. aastal loodi Eesti Partisaniliikumise Staap, avaldasid mõned Võrumaa kommunistlikud noored soovi minna tagasi sünnimaale rahvatasujana.

Ka Lembit Siniorgust sai partisan.

1943. aastal tuli ta sünnimaale. Kümnekond langevarjurit maandus vabariigi lõunapiiril. Ja juba esimesest tunnist koduvabariigis algasid lahingud vaenlase valvepostidega. Ühe tulevahetuse ajal tekkinud segaduses katkes Lembitul oma rühmaga side. Ta jäi üksi. Lembit Siniorg tuli Põlva lähedal asuvasse Eoste külla oma onu Eduard Hansoni juurde. Siin omakaitsetelased ta tabasidki.

Lembit Siniorg viidi Tartusse.

Teda piinati. Ta ei reetnud.

Ta tapeti. Ta suri kangelassurma.

Palju 1940.—1941. aasta Võrumaa kommunistlikke noori tuli Suurest Isamaasõjast tagasi. Nende rinda ehtisid orde-

nid ja medalid. Nende hulgas olid Endel Sõgel, Andres Ojasoo, Roland Onno ja paljud, paljud teised.

Nad jäid ustavaks komsomoli võitluslipule, truuks komsomolipiletile ja kommunismiideaalidele.

Kommunistliku noore nime reetmata suri sõjapäevil vaprate surma palju Võrumaa komsomoli kasvandikke.

Esimesel sõjasuvel formeeriti Võrus 20. Võrumaa hävituspataljon, mille ridades võitles selle loomisest peale palju kommunistlikke noori. Noil päevil saatis vaenlane meie tagalasse parašütiste ning diversante, kes organiseerisid kohalikest rahvavaenlastest bandiitlikke võitlusgruppe. Nende vastu tuli pidada raskeid lahinguid.

Noorte rahvakaitseväelaste grupile tungisid bandiidid kallale Räpina ligidal. Gruppi juhtis kommunistlik noor Meinhard Treijer. Ebavõrdses lahingus langesid kõik peale Treijeri. Tema hukkus Võrumaal 1943. aastal partisaanina.

Too natuke ettepoole kooldunud, prillides noor võitleja, keda eakaaslased mäletavad paljudest lahingutest sõjasuvel Räpina piirkonnas, sai kuulsaks sellega, et tema ise ja tema grupp võitles sageli vaenlastelt lahingus äravõetud relvadega.

Sõjasuvel aga võttis üks Laheda valla kommunistlikest noortest rahvakaitseväelaste grupp kinni diversandi, kes osutus 1939. aastal füüreri kutsel Saksamaale põgenenud baltisakslaseks.

Lugu ise oli järgmine.

Johannes Aljes, üks esimesi kommunistlike noorte organiseerijaid Laheda vallas 1940. aasta sügisel, helistas ühel päeval maakonnakomiteesse:

«Sõitke välja! Püüdsime kinni diversandi.»

Nad olid vaenlase tabanud metsa vahel. Võõras mees oli kommunistlikele noortele seletanud:

«Teile ma dokumente ei näita, juhatage mind vallamajja. Näitan ainult seal, täitevkomitee võimudele.»

Mindigi siis koos. Täitevkomitees pika laua taga istus esimees ja üks töötaja. Võõras vaatas teravalt täitevkomitee töötajaid, heitis siis korraks pilgu kahele poole kõrvale ja selja taha ning pistis käe vilunud kiirusega põue. Kuid teda ennetati. Kommunistlikud noored haarasid tal mõiemast käest ning hetk hiljem oli vaenlaselt võetud relv — automaatpüstol. Tema portfelist leiti saksa päritoluga aluspesu.

Johannes Aljes võttis hävituspataljoniga osa lahingutest Viljandimaal ja Järvamaal, oli hiljem ka Tallinna all, kus sai haavata, tegi läbi terve sõja ning töötas hiljem Vastseliinas propagandistina.

Ta hukkus 50. aastatel Vastseliinas Kapera kandis.

Urvaste kommunistlikud noored löid lahinguid ühe endise kaitseliitlase talus. Kõige suurem oli nende Võrumaa kommunistlike noorte võitlus, kes kaitsesid Tartut, sõdisid Saare metsades Tartumaal ning Perila mõisa all Järvamaal.

Oma elu andsid Harald Arulaid ja Artur Visulin, Kalju Aid ja Samuel Plaado, Konstantin Kolling ja paljud, paljud...

Artur Visulin langes fašistide kätte vangi haavatuna. Nii ta hukatigi.

Artur Visulin on Võru komsomoliorganisatsioonis kahtlemata üks väljapaistvamaid kujusid. Meelde on ta inimestele jäänud juba oma välimuselt. Sportlikku tüüpi pikk ja sihvakas poiss oli enne sõda kõigi Võrumaa sportlike ettevõtmiste hingeks. Ta suusatas, jooksis, hüppas, mängis palli. Ta oli vapper ka lahingutes vaenlaste vastu.

Muide, tema kommunistlikuks nooreks astumine oli seotud ühe seigaga. Bürooliikmed esitasid küsimuse.

«Sa olid skaut. Ütle, miks sa astusid skautide organisatsiooni?»

Artur Visulin vastas lihtsalt:

«Seal olid lähedamad sportimisvõimalused kui teistes organisatsioonides!»

Skautide ideoloogiast oli Artur Visulin jäänud nakatamata.

Rohkem pärimisi polnud ja komsomoliorganisatsiooni võeti Artur Visulin üksmeelselt.

Evakueerimist ei suudetud korraldada nagu kord ja kohus. Fašistide ning nende käsilaste määramise ohvriks langes 1941. aasta neil kuul palju komsomoliaktiviste. Lisaks neile, kellest olen juba jutustanud, peab meenutama Aleksei Harakut, Eduard Algmat ning Aksel Antonit Varstust, Elmar Karbat ja Alo Lehest Vastseliinast, Tiit Kõivu Rõugest, Vaino Ploomi Ruusmäelt, Arnold Ruusti Viitinast.

Võru ümbruse massihaudadesse ajasid mõrvarid Kelt, Sini-salu ning Kriipsalu palju noori elusid.

Oli siisugune juhuski, et ühel kommunistlikul noorel — Rudolf Oinal — õnnestus hauast põgeneda. Tema suu

kaudu sai rahvas teada õudustest ning metsikustest, kula-kute sadismist vangide kallal enne hukkamist. Kuid kahjuks tabati hiljem ka Rudolf Oinas, temagi hukkus.

Okupatsiooniajal mõrvati Tallinna vanglas Lembit Põder, Meinhard Zeno ja Valter Pilt. Tallinna vanglas hukati ELKNÜ Võrumaa Komitee sekretär Eduard Tamm.

Hävituspataljonis sai lahingus haavata Karelus Hernits. Noormees ei läbenud oodata haava paranemist ja lahkus omavoliliselt sanitaarpataljonist, kuhu ta ravile oli saadetud. Uuesti sai ta haavata Tallinna kaitsmisel. Ka Karelus Hernitsast sai hiljem partisan. Temagi tuli tagasi kodumaakonda. Omakaitselased avastasid tema asupaiga Vastseliina vallas Viksi talus ning Karelus Hernits võttis vastu ebavõrdse lahingu.

Raskesti haavatuna langes ta lõpuks fašistide kätte. Ta piinati surnuks.

Kommunistlikud noored ei teinud sõjapäevade katsumustes oma organisatsioonile häbi. Kõigist neist ja kõigi nende katsumustest ei jõua siinkohal kaasaegsete mälestusi edasi anda.

Lühidalt võiks siinkohal vast jutustada Heino Pillist, Lepistu valla esimesest komsorgist.

Heino Pill oli tolleaegse Lepistu kooli juhataja poeg. Ta ise oli andekas ja edasipüüdlik õpilane. Ta oli töökas, musikaalne ning heade sportlike eeldustega poiss. Neli aastat õppis Heino Pill Räpina Aiandustehnikumis.

Komsorgi tööd tegi nooruk innuga. Ta oli maareformi aktiivne läbiviija, võttis sõna rahvakoosolekutel ja organiseeris Lepistu vallas isetegevusringe. Kui sõda puhkes, viis ta Lepistu kommunistlikud noored viimase komsomoliüleande täitmisele — aitas koguda hobuseid armee jaoks. Suurtalunikud, teadagi, olid oma Miirad-Võigud metsadesse peitnud, kuid ei möödunud päevagi, mil mõni organisatsiooni liige poleks vallamajja toonud paari metsast leitud hobust.

Heino Pill areteeriti 9. juulil 1941. Mõni päev enne seda oli ta käinud kodus ja andnud emale oma komsomolipileti.

«Peida ära. Mind võivad nad tabada, kuid komsomolipiletit ma mõnitada ei lasel!»

Heino Pill paigutati Lepistu vallamaja kitsasse kongi. Kaks nädalat peeti teda seal. Meelitati, ähvardati, peksti, piinati. Heino Pill oli üks neist, kes jäi kindlaks. Pärast

viidi ta Võru vanglasse. Päeval, mil Lepistu valla kom-sorg oleks saanud 20-aastaseks, lasti ta maha.

Täna kannab Lepistu 8-kl. kooli pioneerimalev Heino Pilli nime.

Üksnes Võru Prefektuuri Poliitilise Politseiala juhataja aruande järgi 13. jaanuarist 1942 hukati eelneva aasta jooksul Võrumaal 330 inimest.

Suures Isamaasõjas võidelnud Võrumaa komsomolikas-vandikest on Endel Sõgeli sõjamehete kahtlemata üks legendaarsemaid.

Pärast hävituspataljoni peetud lahinguid Järvamaal sai Endel Sõgel Tallinna kaitsel kaks korda haavata. Laev, mis neid üle Soome lahe Nõukogudemaa tagalasse pidi viima, jooksis miini otsa. Kolmekesi ligunesid nad vaen-lase tule all parvel, mis triivis lahes üle viie tunni. Siis leidsid neid Nõukogude kaatrid.

Ta kaitses Lenini linna Neeva kaldal ja oli lahingus Veli-kije Luki vabastamisel. Sõjakaaslased mäletavad tema sõnu:

«Võrumaale on siit, poisid, vaid 250 kilomeetrit.»

Nooremleitnant Endel Sõgel sai Velikije Luki lahingute ajal rinda Punatähe ordeni.

Tulid lahingud sünnimaa pinnal.

Nõukogude Eesti mandrilahinguis ülesnäidatud vapru-se eest autasustati teda Isamaasõja 2. järgu ordeniga.

Edasi tulid saared. Endel Sõgel sai vanemleitnandi au-astme.

Siis saabus võit, millesse ta nii kindlasti oli uskunud juba noil raskeil suvepäevil neli aastat tagasi: nõukogude inimeste võit.

Oma võitluskaaslastele pühendatud mälestustes kirjutab Endel Sõgel:

«Jah, saksa okupandid ja nende käsilased olid valmis hävi-tama kõiki, kes seisid fašismi vastu. Kuid siis oleks tul-nud hävitada kogu rahvas — ja see ülesanne murdiski neil kaela.»

Fašistliku okupatsiooni aastail olid eesti töörahva ning noorsoo kõik lootused pandud Nõukogude armee vapru-sele. Partisanide kaudu leidsid Võrumaa kehvikutaredesse tee lendlehed, mis kiiresti populaarseks said. Lendlehtedel oli trükitud Nõukogude Liidu tagalas töötavate ja Puna-armee eesti väeosades võitlevate eesti noorte üleskutse kõigile kooliõpilastele fašistide poolt okupeeritud Eestis.

Üleskutsele allakirjutanute hulgas oli võrulane Karl Jakobi, kes 1941. aastal õppis Võru õhtukeskkoolis, ja Oie Saan, kes 1940. aastal lõpetas Väimela Põllutöökooli. Ja veel — ka Feliks Pärtelpoeg. Üleskutses on read: «Me ei puhka seni, kuni Nõukogude Eesti on saksa orjusest vabastatud ja uuesti üles ehitatud.»

Nii kõlas isade töötus.

NII NAD TÕUSID

1967. aasta juunis kogunesid Võru noorte suvepäevalised esimesel laagripäeval Rõuge kalmistule. Ühele kalmule asetati hauaplaat tuttavate sõnadega: «Kangelasel on kaks elu...»

Seal puhkab valla kunagine komsorg-Õilme Teder. Ta tapeti 1949. aasta viienda mai õhtul, neli päeva enne neljandat võidupüha, paar nädalat pärast tema kahekümne neljandat sünnipäeva. Õilme Teder tapeti koduõues kaevu ääres. Bandiidid valisid hetke, mil tüdrukul olid veeämbriid käe otsas, sest nad kartsid, et tulistab vastu. Kartsid! Kas kujutate ette hirmu metslaste südameis tavalise tütarlapse ees? Kuid ta oli tüdruk, kes vaenlase värisema pani. Pikk, otse mehe kasvu, tugev, rahulik ja julge.

Õilme Teder oli mõni aasta tagasi hakkama saanud teoga, mis andis kauaks kõneainet. Küllap haudusid bandiididki omavahel kättemaksuplaane. Kaks bandiiti olid läinud ühte kulakutalu aita magama. Õilme Teder kuulis sellest juhtumisi. Ta ei kõhelnud kaua, võttis õe kaasa ja läks öösel aidaukse taha. Kuna õrn naisehää! palus ust lahti teha, ei tulnud unistel meestel nähtavasti mõttessegi, et midagi juhtuda võiks. Õekestel oli kaasas Esimese maailmasõja ajast pärit vintpüss.

Bandiidid ajasidki käed püsti.

Niisugune tüdruk oli Õilme Teder. Partei Põlva Rajoonikomitee praegune sekretär Aleksander Päck mäletab selgesti veel paari aastakümne taha Õilme tõsiseid silmi ja rahulikku häält:

«Mina neid ei pelga. Näe,» tüdruk oli osutanud käekotile: «Siin um relv, mida ma alati üten kannan. Ma nii odavalt umma ello ei anna.»

Veel mäletatakse.

Oli üks suvine peoõhtu 1947. aastal Sänna rahvamajas. Õilme käis peoelevuses mööda maja, et vaadata, kas kõik on ikka nii, nagu peab. Tema juurde astus noormees, keda Õilme tundis, kuid kellest eriti lugu ei pidanud. Inimesed teadsid rääkida: Arvedil on sidemed bandiitidega. Poiss oli tookord joonud, haises puskarist ning paistis norijana. Kui ta Õilme Tedre juurde astus, hoidis peos tühja viinapitsi. Poiss valis ilmselt hetke, mil saali oli kogunenud kuulajaid ning nägijaid. Kõik oli tal — õigemini neil — üksikasjaliselt läbi kaalutud.

Arved tõstis tühja viinapitsi Ölme Tedre silmade kohale, vaatas talle otsa ja rõhutas silphaaval iga sõna:

«Ma taha täamba juvva selle pitsi täue kommonisti verd.»

Saalis kuuldi selgesti, et Arvedi paremas käes, mis oli püksitaskusse surutud, midagi klõpsatas, midagi nii, nagu oleks püstol kaitseriivist vabastatud.

Ölme kannatas poisi pilgu välja, viivitas sekundi otsekui aru pidades. Pööras siis rahulikult selja. Arved ei jätnud: «Sa kuulit ja kõik kuulseva. Ma inämb...»

Edasi ta tõepoolest enam ei jõudnud öelda. Sirge käega, peaaegu pilku selja taha heitmata, lajatas Ölme Teder talle otse kõrva taha. Poiss kukkus raskelt põrandale. Hämmeldunud pilkude all tahtis Ölme Teder esialgu rahulikult ära minna, kuid äkki meenus talle midagi. Ta pistis käe Arvedi taskusse, kus pidi olema püstol. Ölme Teder vist isegi jahmus, sest taskus polnud midagi muud kui... tulemasin. Komsorg kogus end ruttu.

«Kaega,» näitas Ölme Teder inimestele. «Peenike nali pidi tulõma. Minno või esiki tühipalla tsäksiga vedelass heidutada.»

Küllap Ölme Teder teadis, et piduliste hulgas leidis neid, keda keegi ei kutsunud, kes olid selle lavastuse ette valmistanud ja õnnestumise korral oleksid ka esimestena aplodeerinud.

Ta pöördus üsnagi raevukalt saali poole:

«Ei lähä läbi! Ärge seda unetage!»

Rahva esimene, spontaanne aplaus tol peoõhtul kuulus komsorgile, kelle etteastet kavas ei olnud.

Kommunistlikust noorest Ölme Tedrest sai sama, 1947. aasta juunikuus kommunist. «Tööraha Elus» ilmus selle kohta sõnum: «Rõuge valla väikekohapidaja Ölme Teder võeti vastu parteisse.»

Tema kalmul seisab hall marmorplaat sõnadega: «Kangelasel on kaks elu...»

Kes on kangelane?

On vastatud, et iga inimene, kes otsustaval hetkel tegeleb ühiskonna huvides.

Ei tea, kuipalju võis Rõuge kalmistul koos noorte suvepäevalistega olla neid, kes Ölme Tedre tundsid, teda mäletavad. Küllap oli rohkem kui üks või kaks. Aga ühest tuleb rääkida. Ta seisis vaikides teiste hulgas, pikk ja natuke vibajas, nüüd juba keskmistes aastates mees. Ta on

kõhn ning palju päikest saanud. Laia kaabuääre alt vaatavad heledad uudishimulikud silmad. Oma mälestustekangast sõrmitses ta iseendas. Ta on üks neist, kes Õilme Tedre 1949. aasta 5. mai õhtul kodukaevu ääres tapetuna nägi.

Ta oli Õilme Tedre eakaaslane, komsorg nagu Õilmegi, ainult teises vallas. Nad kõik olid maalapsed, oma hingelt põlluharijad ja olude sunnil pidid võitlema. Tema nimi on Heino Ploom.

Heino Ploom on pärit Tsooru kandist. Vana koolitare, tema isatalu, oli mõniteitist hektarit liivanässi. Juba 16-aastaselt kinnitas komsomoli maakonnakomitee büroo ta Lepistu valla komsorgiks. Kui ta komsomoli vastu võeti, küsis tollaegne sekretär Marta Esser: «Kas sa tead, kus sa praegu oled?»

Heino Ploom kohmetus, läks näost kõrvalestadeni punaseks. Ei tea isegi, kuidas suust lipsasid sõnad:

«Ma olen poliitbüroo ees...»

Büroo liikmed ei saanud tõsiseks jääda. Sõbralik Marta Esser püüdis poisile küll selgitada, mis on poliitbüroo ja kes seda juhib, kuid Heinole ei jäänud mitte midagi meelde.

Süda oli nii häbi täis, et ukse taga pomises poiss omaette: «Küll ütlesin lollisti, no küll ütlesin lollisti!»

Poiss ei aimanudki, et samal ajal, kui ta ise piinles ja südames häbi tundis, räägiti büroolaua taga temast veel kaua. Räägiti kiitvalt ning lootusega. Marta Esser küsis Irene Bõstrovalt:

«Kas see on ikka sama poiss...»

«Sama, sama...» kinnitas parteikomitee instruktor. Irene Bõstrova oli mõni kuu tagasi Kõrgepalus käinud naiskomisjonide tööd jalule panemas. Ta ei jõudnud õhtuks Võrru tagasi ja pidi vallas ööbima. Täitevkomiteest soovitati: «Mine Ploomide juurde, need teada inimesed.»

Nii ta vastu ööd Vana-Koolitare rahva juurde sattus. Pereisa ja -ema olid üldiselt sõnakehvad, pakkusid kehakinnituseks kesist suupoolist, mis parajasti oli, ning rääkisid tulevikust varjamatu murega.

«Kae, leht kirjotas küll, et nüüd um uma rahvavõim, aga meil siin... Üits naabrimees üteln mõne päeva iist: «Ärge hõisake enne õdagut, egäl oinal tule uma mihkclipäiv.»»

Kes naabrimees oli, seda Irene Bõstrova teadis. Too väri-seva peaga suurतालunik oli ustavalt teeninud okupatsiooni-

võimu ja okupatsiooniaastail määras vallavalitsus Heino Ploomi tema juurde karja. Ploomide perele oli ta küll osutanud omamoodi teenegi. Nimelt oli Heino vend Evald, kes koduvalla vabastamise järel Nõukogude armeesse läks, käinud okupatsiooniaastail Võru gümnaasiumis. Evaldiga eesotsas olid poisid koolis lõiganud Hitleri pildil suu välja ja toppinud vedelat maksavorsti suhu. Kui politseil oleks õnnestunud süüdlast lõplikult välja selgitada, siis... teadagi. Niisuguste asjade ümber nalja ei kannatatud. Lugu uuriti küll kaua, aga midagi selgeks ei saadud. Jäid üksnes kahtlused. Kahtluse alla jäi Evald Ploom. Kooli kantseleis, kuhu ta kutsuti, tehti ettepanek:

«Kui õige mees oled, astu Saksa sõjaväkke. Küll pärast võitu õpid edasi.»

Poiss ei osanud midagi kosta. Läks koju ja rääkis vanematele loo ära. Ta oli paar suve koolivaheajal suur-taluniku juures sulane olnud, seepärast mindigi nüüd viimase jutule. Kes teab, kas kartusest, et talu odavast tööjõust ilma jääb, või mõnel muul põhjusel lubas vanamees selle asja korda ajada. Ajaski.

Aga kui Evald Nõukogude armeesse läks, hoiatas vanamees tõsiselt: «Nüüd ma inämb ei avita. Esi viit naha turgu...»

Heino Ploom oli saanud peale 6 klassi koolitarkuse veel selgeks ka mõisted — rikas ja vaene.

Nende naabruses elas kehvik Gustav Kallas. Tema oli muheda ütlemisega mees, poiste vastu alati lahke. Tema ütlemised jäid poistele meelde. Kui sõda puhkes, lausus Gustav: «Hitler jätab oma püksid Moskva alla niisama nagu Napoleon.»

Gustav Kaldal olid tütar ja poeg. Poeg Juhan oli Heino mänguseltsiline, tütar aga vanem. Tütrelle koht oli Heino mitme poisi suust kuulnud: «Hilda on üle valla tüdruk.» Heino ei saanud sellest tookord suurt aru ja see ei huvitanudki teda. Kuid omamoodi sõprus sidus neid. Hilda kurameeris Lepistu valla varumisagendiga. Ernst Sprenk oli tore poiss ja kõik kiitsid nende sõpruse heaks. Teinekord viisid Juhan ja Heino Hildalt Sprengile mõne kirjakese, said tasuta kompvette või loa jalgrattasadulasse istuda. Sõja puhkedes läks Sprenk Punaarmeelega kaasa. «Omakaitse» aga arvas surmkindlalt, et varumisagent varjab end kuskil Kõrgepalu lähedal metsas. Tehti haaranguid ja kimbutati Kalda peret.

Kord läksid poisid kalale. Heino võttis kilumannerguga ussid kaasa. Tagasiteel sattusid poisikesed «Omakaitse» salgale, kes tuli metsast haarangult. Seal olid kõik tolleaegsed vallatuused: valgelindimeeste ülem Edula, abivalvanem Luts, siis turd Grüner ja vilgas Kasuk. Nad olid ühtaegu tähtsad ja tigidad.

Võib-olla äratas kilumannerg Heino käes neis kahtlust. «Ütle, kellele sa süüa tassid?» pöörutas Grüner. Ta oli läbitungivate silmadega mees. Poisike oli siiras, kuid see ei aidanud. Heino Ploom nägi Grüneri silmis viha. Grüner võttis kabuurist püstoli ja lõi poisile kuklasse:

«Kas tunnistad üles...»

Lõi teist ja kolmandat korda. Heino silmade ette jooksid mustad rõngad, mets hakkas pöörlama ja enne teadvuse kaotamist mäletab ta ähmaselt kellegi sõnu.

«Jäta järele! Poisike ei tea midagi. Mis sa sitast taod!»

Ei mäleta, kas keelaja oli Edula või Luts, ise ei löönud, kuid tema hoiatusestki Grünerile õhkus viha ja põlgust poisi vastu.

Mis see oli? Miks see nii oli?

Tookord ei osanud Heino Ploom endale sellest veel aru anda.

Rohkem kui valutav kukal end tunda andis, jäi südamesse torkima teadmatuus: miks nad mind vihkavad? Niisuguse vihaga! Kas selle viha all tulebki elu lõpuni elada? Käia karjas ja kannatada? Käia koolis ja kannatada?

Isa ei osanud seda asja seletada, ema ainult ohkas.

Irene Böstrova seletas. Instruktorile jäi tol õhtul vanas koolitares terane poiss silma. Poiss oskas elujuhtumitest huvitavalt rääkida, oskas huvitavalt pärida. Irene Böstrova oli lõbus ja naerusuine ning lõpuks küsis Ploomi poisilt:

«Kelle poolt sa siis oled? Pead ise otsustama.»

Kui instruktor end hommikul minekule seadis, ütles poiss talle: «Ma olen meie poolt!»

See päev oli kehvikupoja tee algus.

Kolm kuud pärast komsomoli vastuvõtmist tuli ta uuesti maakonnakomiteesse. Kutsuti pileti järele. Ja seegi kord juhtus nii, et poiss kordas tuttavat lauset: «No küll ütlesin lollisti!»

Marta Esser lausus: «Kas maksad maksu ka ära? Kaks-kümmend!»

Heinol oli piinlik: «Mul ei ole raha kaasas!»

Sekretär lisas lahkelt: «Hea küll, ma panen sinu eest ära. Kui tuled, siis tasud!»

Heino Ploom arvas, et maks on kakskümmend rubla. Uuest piletit aga luges ukse taga rida-realt, et hoopis 20 kopikat. Tükk aega kõhkles: mis nüüd teha? Viimaks läks sisse tagasi ja pani oma esimese komsomolimaksu lauale. Tookord oli ta juba pisut julgem ka, sest vahepeal leidis aset sündmus, millest kuuldused isegi rajooni küündisid. Heino Ploom sattus metsavahel silm silma vastu bandiidiga.

Ta tuli Litsmetsast Tsooru. Bandiit oli jalgratta ja relvaga. Õhtuvidevikus ei näinud Heino õieti vastutulija nägugi, kuid too tundis ta ära. Tuli jalgrattalt maha ning sisistas: «Käes oled, raisk!» Too oli suur, tugev, kasvult Heino Ploomiga umbes võrdne. Heino oli kõhn vibalik.

Talle suunati püstolitoru. Selgesti kuuldus kaks klõpsu ja siis vandesõna. Relvas oli nähtavasti tõrge ja see poisi päästiski.

Heino tundis hirmu. See pole jutt ega midagi, et julgetele on hirm võõras. Süda tahtis rinnus seisma jääda. Kuid inimene kaitseb end alati. Heino jalahoop tabas bandiiti mehe kõige õrnemasse kohta nii täpselt, et püstol teeporri lendas. Bandiit jättis ratta kus seda ja teist ning pani plehku. Hämar oli. Ning mis seal salata, kui Heino Ploom porise püstoli maast üles tõstis, tundis, et ta käed ikka veel värisesid.

Komsomolipiletit kätte andes tuletas Marta Esser seda sündmust meelde. Koguni imetles: «Oled julge poiss!»

Heino vastas hooplemata: «Küll ma ta ükskord kätte saan.»

Komsorgi töö tõi uusi eluraskusi.

Kehvikutele anti küll maad, aga kulak ei tahtnud vilja anda ja uusmaasaajail oli neile määratud loomade kättesaamisega suur tegu. 16-aastane komsorg pidi sageli õigusemõistjaks olema. Kord läks ta suurtaluniku juurde ühele uusmaasaajale mullikat valima. Oma kõrvaga kuulis, kuidas peremees tagakambris naisele sosistas: «Anna, komsorg tuli. Tule siia! Too pudel!» Siis tütrele: «Pane süük lavva pääle ja puhta rõiva sälgä. Sõss jääb kari lauta.»

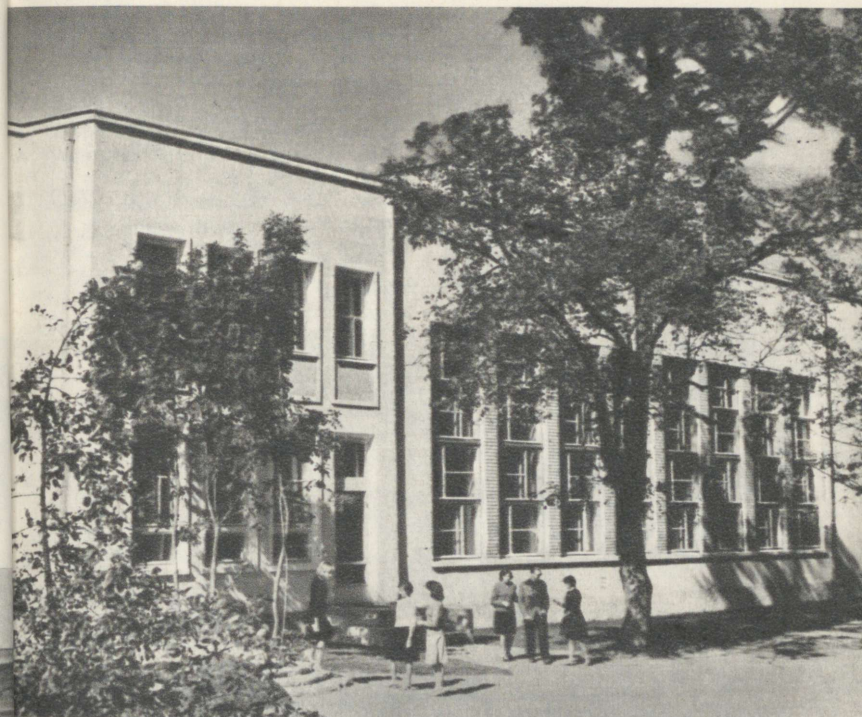
Kulak oleks meelsamini lasknud kas või käe otsast raiuda, kuid pihutäit teri ei loovutanud riigile võitluseta mingi

Kevad Haanjamaal

Tükike vana Võru ja...

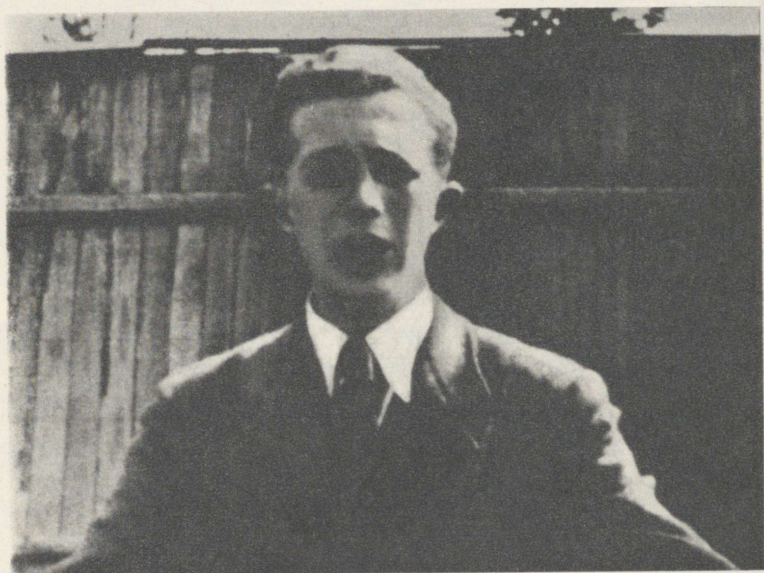
...tükike tänast. Fotol on kultuurimaja «Kannel»

1957. aastal

1941. aastal oli ELKNÜ Võrumaa Komitee sekretäriks Eduard Tamm, kes hukati fašistide ja nende käsilaste poolt

Endel Sögel, ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktori asetäitja, oli 1940. aastal esimeseks EKNÜ organisatoriks Võrumaal. Foto on pärit tema esimesest tööaastast

Haanjamaa metsik ilu. Esimestel aastatel pärast sõda peitsid metsad enes-
ses sageli surma

Paljud monumendid ja mälestuskivid Haanjamaal jutustavad isade võitlusest. Konnametsas avati mälestuskivi nendele, kes langesid fašismi ohvriks 1941. aastal

Õilme Tederi matused
Rõuges 1949. aasta
mais

Mälestustahvel Õilme
Tederi kalmul

KANGELASTEL ON KAKS ELU:
ÜKS LÜHIKE, MIS KATKEB HAUA JUURES.
TEINE IGAVENE, MIS KESTAB
LÄBI SAJANDITE

KOMMUNISTLIK NOOR
ÕILME JAANI T. TEDER

SUNDINUD 24.04.1925.A.
MÕRVATUD 5.05.1949.A.

Rõuge maastik

Sūgis Rõuges

Sänna. Haanjamaa üks looduslikult kaunimaid paiku, mis on inspireerinud paljusid poete

EKP Põlva Rajoonikomitee
praegune sekretär Aleksan-
der Päkk, mees, kes on Oilme
Tederi eakaaslane ja
teda hästi mäletab

Heino Ploom oli esimene
komsorg pärast Suurt
Isamaasõda Lepistu vallas

Voldemar Valusk

Feliks Pärtelpoeg

PEAME KALLIKS 13. MÄRTSIL 1946. A.
KLASSIVÕITLUSE OHVRIINA MÕRVATUD
KÄRGULA KOOLI PIONEERE
HELJU ROOTSI
HARRI ROSSET

Kalmud Sõmerpalu kalmistul.
Siin puhkavad need, kes
langesid bandiitide käe
läbi 13. märtsil 1946. a.

Mälestustahvel Kärgula
8-kl. koolis

Märtsikuu Sõmerpalus

Voldemar Rosse sõduripäevil

Leevakut ehitama!

hinna eest. Mis käest rääkida! Paljud neist sundisid oma poegi, kes olid Heino Ploomiga üheealised, bandiitidega ühinema. Tagametsas juhtus isegi niisugune lugu, et üks kulak tegi pojale matused, poeg elas ja vaatas oma matuseid läbi lakapilu pealt. Nende vallas likvideeriti nimelt bandiitide punker. Bandiidid, kes juhtusid pesas olema, langesid. Mõned laibad olid granaadiplahvatuses tundmatuseni moondunud. Miilits andis korralduse, et omaksed, kes poja või sugulase ära tunnevad, võivad selle ära viia ja matta. Kulaku peas sündis siis kohe plaan: üks moonutatud laip omaks tunnistada ja asi ants.

Lepistu valla kommunistlikud noored said peatselt asja jälile.

Kulak oli bandiidi parem käsi. Õigemini — kulaklus oli banditismi baas. Kulakutalu varjas, toitis ja kattis kõiki neid, kes kartsid päevavalgust ja uut võimu. Kulak vormistas enamasti ka tapmiskäsud. Ja kui füüsiline hävitamine ei õnnestunud, lasti käiku riukad.

Ühes külas juhtus imelik lugu: kõik lehmad surid järsku ja uusmaasaajad jäid lubatud piimaandjatest ilma. Tege-likult oli surnud vaid üks lehm ja too rändas talust tallu. Kui Heino Ploom ükskord surnud lehmalt saba maha lõi- kas, oli imelikul «epideemial» korrapealt lõpp.

Heino Ploomi komsorgitööd kandis tol ajal üks mõte: ei tohi araks lüüa!

Lihtne tõde küll, kuid ometi oli seda igapäevases elus kee- ruline täita.

Paljude silmis jäi ta ikka veel poisikeseks. Tõsi, vaenlane kartis ja arvestas teda, kuid mõnel juhul oli raske selget vahet teha, kes oma, kes vaenlane.

Üks paik või vähemasti üks sõber või seltsimees peab ini- mesel olema, kellelt raskel hetkel toetust leida, kellelt tahad kuulda tõtt või loodad kinnitust oma oletustele. Muidu ei saa. Muidu võib tusk ja teadmatus hinge läbi süüa. See sõber peab olema usaldusväärne ja paik peab olema nagu kodu.

Tolle põlvkonna Võrumaa noortele sai selleks koduks komsomoli maakonnakomitee. Noorte sõbraks sai inimene, kelle nimega on seotud mahukas peatükk Võrumaa kom- somoli sõjajärgsest ajaloost.

RASKE VÕITLUSE ALGUS

Ta tuli Võrru 1946. aasta veebruarikuu lõpus. Enne seda oli Tartus maakonnakomitees komsomoli teiseks sekretäriks.

Esimene kohtumine uue elupaigaga on alati erutav. Üksikud hallid suitsukeeled venisid õhtupooliku hämaruses läbi külma õhu, taevas oli madal ja madalad majad tema all olid hangede vahele surutud. Kitsukestel teeradadel majade vahel kiirustas mõni üksik teekäija, muidu oli lumememattunud varemehetühjus ja vaikus. Kontrast koolilinnaga oli valus.

Võruga kohtus Feliks Pärtelpoeg oma elus esmakordselt. Sõiduajal hinge pugunud tunne — küllap see Võru üks pärapõrgu on — süvenes siin teravalt.

Tal polnud kuhugi rutata. Seisis tükk aega keset turuplatsi, puukohver jalgade kõrval ja pidas aru. Ta polnud sõdurisinelis ega kirsavoides nagu noil aastatel enamik demobiliseeritud mehi. Tal oli seljas isa antud lotendav ülikond ja orderiga ostetud sügispalitu, jalas õhukese tallaga kingad ning peas läkiläki.

Feliks Pärtelpoeg, Tartu komsomoliaktivist esimesel nõukogude võimu taaskehtestamise aastal, demobiliseerus ohvitserina, rinnas orden ja lahingumedalid. Ta oli siis mõni aasta üle kahekümne. Tema autasudel oli noorte silmis suur kaal. Ea poolest olid paljud kommunistlikud noored temaga võrdsed, kuid niisugust võitlust nagu tema olid näinud vähesed. Ta sai tuleristsed hävituspataljonis ja koges juba seal sõbra kaotust ning seltsimehe valu, sõdis Velikije Luki all ning teadis, mis hind on sõprusel ja mehisusel. Kõigest sellest saadi Võrumaal teada ajapikku.

Tookord seadis ta sammud parteikomiteesse, kus kohtus sekretäriaga. Sekretär H. Tamm nägi oma kabinetiuksel sihvakat, kõhna poissi, kes käega heledaid juukseid silus ja ... naeratas.

Eriline naeratus, mis hingestab kogu näo, on Pärtelpojale iseloomulik. See on olnud talle vahest nagu võti inimeste rõõmude ja murede juurde jõudmiseks. Tema naeratus on mingi segu soojusest, uudishimust ja usaldusest. Ajaleht kirjutas kord, et «tema naeratus liigutas paigast Võrumaa mäed». See oli siis, kui Leevaku tuled juba sära-

sid ja tema enda rinda kinnitati veel üks orden — seekord Töö Punalipp.

Tööd alustas Feliks Pärtelpoeg Võrumaal nagu kõik teisedki, kes tunnevad vastutust ja keda tiivustab tahe. Tutvumine suure maakonna kolmekümne valla ja tema noortega nõudis omajagu aega. Temas endas põles üksainus soov — teha, ehitada, organiseerida.

Pärtelpoeg, kes valiti maakonnakomitee sekretäriks 1946. aasta kevad-talvel, hakkas elama esialgu tööruumides. Elektrit Võrus ei olnud. Küünlavalgel väntas ta õhtuti ise üleskutseid, paljundas rotaatoril büroo-otsuseid, ringkirju. Teinekord aga istus niisama ja mõtles. Eesmärgikindlatel inimestel aitavad unistused argielu hallist koorikust läbi murda ja annavad jõudu. Ta magas töölaual, kus padja aset täitsid raamatupamp ja pintsak, teki eest oli kulu- nud orderipalitu.

Pärtelpoeg sündis mõisas ja kodanlikus Eestis ei olnud moonakapojal kerge koolitarkust taga nõuda. Kuid Pärtelpoeg lõpetas gümnaasiumi siiski ära. Ta oli koolipäevil hea suusataja, mängis võrkpalli ning korvpalli. Spordi- armastus andis talle Võru noorte silmis erilise aupaiste. Ikka mõelda. Heino Veskila nime, kes kodanlikul ajal Euroopa parimaks korvpalluriks tunnistati, tunti ja teati Võruski, eriti keskkoolinoorte ringkondades. Ajapikku saadi teada seegi, et Feliks Pärtelpoeg mängis aastaid koos Heino Veskilaga Tartu Õhtukooli või, nagu tol ajal nimetati, «Videviku» meeskonnas.

Kas ainult spordist, igal juhul spordist sai Feliks Pärtelpoeg ellu kaasa mõõtnatu annuse optimismi. Kadestamis- väärset optimismi. Seda on temas tänaseni, jääb üle ning jätkub teistelegi. Tema optimism on segatud ikka nälja- võrtsiga.

Kord, kui ma teda jälle sundisin meenutama sekretäri töö- aastaid, kui ma ikka jälle püüdsin teada saada nende aastate elu kõige väiksemaidki üksikasju, jäi meelde umbes taoline jutuaajamine:

«Mida sa sõid?»

Tema: «Midagi ikka sõin. Aga see on küll tōsi, et kodus surid hiired toidukapis nälga!»

«Magasid töölaual, ei linu ega patju?»

Tema: «Igal laupäeval ostsin värsked ajalehed voodi. Muid linu, jah, ei olnud!»

«Aga särgid, neid pidid ju pesema?»

Tema: «Kui üks pool mustaks sai, siis pöörasin teise.»

«Siis sai teine pool mustaks. Mis siis?»

Tema: «Siis pöörasin kolmanda poole!»

«Pärast seda?»

Tema: «Läksin Tamula äärde ja pesin puhtaks!»

Nii ma olen Feliks Pärtelpojaga vahel juttu ajanud.

Igal organisaatoril peab olema inimeste hindamiseks oma prisma — missugustele inimestele toetuda, missuguseid hinnata ja missugusteks teisi kasvatada. Komsomolitöös oli, on ning jääb ikka peamiseks inimeste kasvatamine.

Mida Feliks Pärtelpoeg hindab inimeses?

«Inimese võimet sõnaga haarata tegusid ja tundeid, sõnaga kaasa kiskuda, teole ja võitlusele õhutada. Veenva sõnaga võib suuri lahinguid võita. Ausa, võitleva, kaasa-kiskuva sõna osatähtsus oli meiegi elu pöördelistel hetkedel väga suur. Inimest hinnatakse selle järgi, kuidas ühtib sõna teoga. Kui meie veendumus oli sõnaks sündinud, pidi sellele järgnema tegu. Pidi, ükskõik kui raskeks see ülesanne osutuski. See oli aususemõõt meis endis. Organiseerimistöös avaldub inimese tahtejõud, mehisus. Tegu oli meie sõnade ning lubaduste kõige karmim kontroll.

Sõprus ja inimese usaldamine on suur jõud. Pean end rikkaks, kui tean, et mul on sõpru, keda alati usaldada võin. Sõprus kui aus tunne ei salli ükskõiksust. Ükskõikne inimene peletab endast eelkõige sõbrad, pärast aga toob endaga kaasa laiskuse, lohakuse, lodevuse, masendava hingelise kriisi. Veel hindan inimesi, kes ei vaata maailma läbi morntõsiste prillide. Huumor ja satiir on alati olnud tugevate relvaks, hingelise tugevuse ning stabiilsuse tunnusmärgiks. Kui loodus on inimesele kinkinud huumorimeele või naljasoone, tuleb seda pidada kalliks anniks. See pole väiksem anne kui näiteks muusikaline kuulmine või terav värvimeel. Niisugust inimest, õigemini omadust inimeses, tuleb hinnata ja suhtuda temasse põhimõttel: ära kirvest kandle sisse viruta. Lõpuks — hindan kõiki, kes suhtuvad inimesesse tähelepanelikult, lõputu uudishimu ja armastusega. Inimene on ikkagi maailma keskpunkt ja temast saavad alguse kõik suurimad väärtused.»

Sel kombel teisi hinnates andis Feliks Pärtelpoeg oma autoportree. Vähemasti osa sellest.

... Saaluse järvede sini-sinised silmad on palistatud igiroheliste ripsmetega ja nende kallastel on tuulevaikne.

Järvede nõlvad, mets, rohelised saartesarad keset vett, nii nagu kogu Haanjamaa järvedemüriaad, on omaette teema.

Saarluse järved on tänaseni säilitanud vaikuse idüllil, siia pole veel rajatud puhkekodusid ega spordibaase (kuigi teo- tahtelisi vaatlejaid on ohtrasti käinud) ja kalamees vae- valt oskabki ilusamast paigast unistada.

Pärtelpoeg tahtis proovida uut lanti. Ta loopis kannat- likult, lausa üle inimliku visaduse, aga kalad olid sel õhtu- poolikul veel kangekaelsemad. Siis tuli üks kohalikke mehi ja seletas asjalikult:

«Ega haug nüüd vastu õhtut siin lanti ei neela. Iseasi, hommikul vara, siis vast mõni üksik... Aga oota, kui särg on ära kudenud, tule siis... siis pole lanti vajagi. Torka kahvel vette ja hüppavad otsa.»

Kas soovitus paika peab, mine võta kinni, kuid Pärtelpoja uus, Rootsi päritoluga lant jättis kalad igatahes ükskõik- seks. Viimaks istusime ühe vana tamme alla rohule ning tegime suitsu.

«Ma ei salli kasvatustöös triiphoone süsteemi. Mees peab ise alati tõeni jõudma, ise avastama ja ise — otsustama. Siis on ta midagi väärt, siis ta on mees.»

Naeratades oma naeratust, lisas:

«Mis siis lõppude lõpuks sinu osa määrab. Tunne sinus eneses!

Või nagu ütleme — tundmus! Kas mõistad?»

Olin talt möödaminnes pärinud — palju sa loed? Ta ütles siis, et Tolstoi «Sõda ja rahu» on lugenud nagu piiblit. Hulga aega hiljem, kui ekraanile tuli «Sõja ja rahu» kol- mas osa, lausa lõikas ekraanilt kõrva Andrei Bolkonski vastus Pierrile:

«Võitu ei määra mitte vägede positsioon, ka mitte polkude arv. Lõppude lõpuks otsustab selle tunne, tunne, mis on võitlejate südames...»

Pärast tegime lõkke üles ja Pärtelpoeg hakkas õngega ahvenaid püüdma. Neid tuli otsa paras uhhaa-jagu.

«Minu komsomoliaastatest räägivad mõnedki nõnda: «Need olid rasked aastad.» Ma ei tea, mulle igatahes see sõna «raske» siinkohal ei istu, ei meeldi.»

Pärtelpoeg ei varjanud hääles pahameelt, oma seesmist rahulolematust. Võib-olla andis just kalapüügi ebaõnn tema mõtetele õige tooni.

«Ja üldse, niisuguse ütleja meelest eksisteerib siis ka

kerge aeg. Missugune see võiks olla? Küllap ta ise teab!

Poediga olen küll nõus — karm oli see aeg, karm, kaunis ja kallis. Mitte raske. Minule vähemasti mitte.

Karm oli ta selles mõttes, et ta eksamineeris igal sammul sinu jõudu, sinu mõtteid ja südant. Niisugune, nagu sa olid, pandi sind elu õiglasele kaalukaasile.»

Pärtelpoeg pani landi karpi ja süütas uue sigareti.

«Ma seisin suure organisatsiooni eesotsas. Ma pidin seda juhtima, pidin vastutama rohkem kui iseenda eest. Näed, aastakümneid hiljem, sinagi tuled ja küsid — kas te tegite õigesti?

Palju te vigu tegite? Kas sa vastutate?»

Kulakuid Feliks Pärtelpoeg tundis. Nimed olid siin küll teised, mis Tartumaal, kuid teod ühed. Ta ise oli unustamatul 1940-ndal üks neist, kes maakonna komsomolikomitee instruktorina aitas esimesi uute piiride tikke kulakupõldudesse lüüa.

Nii kuidas kasvas organisatsioon, kuidas kasvas noorte teotahe ja ilmsid teod, nii muutus raevukamaks ka klassivaenlane.

Ähvarduskirjadest ei maksa rääkidagi. Neid sai iga vallakomitee sekretär ja loomulikult ka Pärtelpoeg. Temaga arveteõiendamise tähtpäevi määrati nii ja naa... Bändiisalkade üks tavalisi manöövreid oli niisugune: nad saatsid maakonda kas anonüümse kirja või tarvitasid mõne tuntud aktivisti nime. Kirjas teatati bandiitide täpne asukoht. Ise aga võtsid nad sel ajal ette röövkäigu või tungisid kallale hoopis teises kandis, olles kindlad, et maakonnakomitee tähelepanu on mujale juhitud. Paljudel juhtudel nende plaanid nurjusid ja nad langesid lõksu, nende kavaldamised paistsid läbi ning neid ennetati.

„ÄRA ALLA ANNA...“

Valdade komsorgid, kes sageli pika tee maakonnakomiteesse ette võtsid, teadsid alati ette, et ükskõik millest sekretär ka ei räägiks, ühe lause ütleb tingimata: «Ära sa alla anna!»

Pärtelpoeg vaatas nende sõnade juures sulle siniste silmade rõõmsal pilgul otsa, tema nägu oli täis toda häälletut naeru ja niiviisi oli südames hea tunne valda tagasi minna.

Feliks Pärtelpojal oli muule lisaks veel üks väärtuslik pedagoogiomadus — ta oskas suurepäraselt poiste enesekindlust tõsta ning uhkust õhutada. Heino Ploom mäletab üht väljakutset Võrru. Pärtelpoeg ütles talle ilma sissejuhatusega: «Sul tuleb homme kohalikus raadiosõlmes esineda. Homme on Borodino lahingu aastapäev.»

Komsorg ehmus. Tema, harimatu külapoiss, peab rääkima rahvale Borodinost.

«Sina räägid oma valla noorte tööst ja tegudest. Sinu võitlust saab siduda aastapäevaga. Ma õpetan ja aitan!»

Oi pagan!

Heino Ploom istus oma sõnavõtu kallal terve öö. Hommikul laskis Pärtelpoeg tal selle endale ette lugeda.

«Mina pole õige kandidaat. Vaata, mul on see viga, et ma põristan «r» tähte. Ma ei tohigi sõna «Borodino» ütelda.»

Pärtelpoeg naeris südamest.

Esinemine läks hästi. Pärtelpoeg ütles silma pilgutades: «Sinust saab asja. Mine nüüd valda tagasi.»

Tore ja uhke tunne oli minna. Komsorg luges poiste silmist juba esimesel hoobil välja, et tema väärtus oli tõusnud.

1946. aastani sai Lepistu vallas ka kõige räuskavamate kulakutega kuidagimoodi rahulikult asju ajada. 1946. aasta 28. detsembril aga lasti maha külavolinik ja hävituspataljoni liige Rudolf Kallas. Kolm võõrast meest tulid tallu ja ütlesid naisele: «Kutsu Ruudi välja.»

Naine vastas: «Ruudi teeb hagu!»

Sealsamas haoraiumise paku kõrval ta tapetigi.

Mõni aeg hiljem mindi neljakesi Tsooru — peale Heino Ploomi olid veel Bernhard Arro Antslast, varumisvolinik Semjon Hallist ning Jaan Mõtus. Ülesanne, millega mehed

läksid, oli täidetud ja kodutee jalgade all. Semjon Hallist oli saanud aga kutse ühele talumehela külla tulla. Ka sõbrad olid kästud kaasa võtta.

«Käime ära!» tegi varumisvolinik ettepaneku. «See on väike tiir, vaevalt paar kilomeetrit.»

Heino Ploom ei läinud kaasa. Ta oli väsinud ja tundis end halvasti. Mehed sõitsid hobusega edasi ning komsorg kõmpis jala koju. Hommikupoole ööd koputati Vana-Koolitare uksele ja Võru julgeoleku ülem ütles Heinole: «Pane püksid jalga, tule kaasa. Tee peal räägid, kus eile käisite.»

Kolm seltsimeest oli tapetud laskudega kadakapõõsa tagant Bleive talu lähedal. Laibad olid lohistatud Verioja teetruubi lähedale kraavi.

Talu aida all avastas Heino Ploom laskepõlv.

Komsomoli maakonnakomitee bürool tegi siis Pärtelpoeg lühikese kokkuvõtte ja ettepaneku:

«Ploomi elu on ohus. Kõige targem oleks ta ära tuua, vähemasti mõneks ajaks. Kas või siia, komitee juurde...»

Ja mõni aeg pidas Heino Ploom maakonnakomitees kaadrite inspektori ametit. Kuid «raskeid valdu» oli palju. Ikka sagedamini hakkas kostma nurinat Kooraste üle. Eriti halvad olid seal lood metsavarumisega. Noori vallas leidus, kuid millegipärast hoidusid nad tööst kõrvale. Suurtalunikest muidugi rääkimata.

Heino Ploom läks. Jällegi komsorgiks.

Koorastest kannab Heino Ploom tänaseni oma elu kõige valusamat mälestust. Midagi viirastub sellest tema unes veel nüüdki. Tulevad vihased näod, kostab sõim... mõnikord, eriti aga ilma muutuste ajal, löövad selga abaluude alla, nimmepiirkonda ning õlga teravad närvi-valud.

Ta ei osanud seda kohtumist kuidagi ette näha. Ta polnud veel nägupidi tuttav Kooraste valla peremeestega, ei tundnud ka komsomoli aktiivi. Tagantjärele on mitu korda mõelnud, et võib-olla tõesti alustas vales otsast. Aeg ei andnud aga oodata. Vallal oli raie- ning väljaveoplaan täitmata. Ta saatis igale talumehela, kes metsatööl polnud käinud, kutse. Tahtis rääkida, selgitada. Koosolek pidi olema Kaagveres.

Ta sai vaevalt jala üle saaliläve tõsta, kui teda haarati kahelt poolt kätest ning juba esimene hoop lajatas näkku

selline, mis viis pool teadvust peast. Nad piinasid teda kaua. Küllap leidsid, et surmast on komsorgile vähe. Nad lohistasid ta üle hoovi sepipaja juurde, aetasid talle peale paksu laua ning hakkasid taguma raskete sepahaamritega.

Teadvusele tuli Heino Ploom alles kolmandal päeval Kanepi haiglas.

SURMAGA „SINA“ PEAL

Itaalia kirjanik Curzio Malaparte on kirjutanud: «Ma ei teadnud, et neile, kes on võidelnud, ei lõpe sõda iialgi.»

Tahtsin kord kirjutada Võhandu kolhoosi brigadirist Voldemar Valuskist, töökorraldusest tema brigaadis, saakidest, agrotehnikast. Eelkõige tahtsin pärida lina kasvatamise kohta, sest Osula kandis on juba iidsest ajast saanud vägevaid saake.

Sõitsime brigadiri «Volgaga». Meie ümber lõõskas suvi. Ma ei märganud kaua, et brigadir roolib peaaegu ühe käega. Rooliratast hoidsid küll kümme päevitanud sitket sõrme ja ta sõidab lausa professionaalse kindlusega, kuid mehe vasak käsi on küünarliigesest liikumatu.

«Mul lasti valida, kas päris tikksirge käsi või niisugune, nagu ta on praegu. Enne kui narkoos mõjuma hakkas, jõudsin otsustada. Sirge käsi on kehvem, see on siis nagu nui... Praegust ei pane inimesed alati tähele...»

Brigadir võttis kiiruse maha, jäime orupõhja peatuma ning ta käärus vasaku särgivarruka üles.

Voldemar Valusk on 44-aastane. Tihedas mustas juustepuhmas õige natuke küll hõbetab, kuid samm on tal kerge ja kuju rahutu, sportlikult rühikas. Ta on sooniline, sitke ja päevitanud mees. Jutt on lakooniline, kuid lahke. Silmaterades naerab tal suvi ja suunurgast paistab vahel sekka raasuke hambakulda.

«Kus see juhtus...?»

«Ah käega või?» Ta lülitas mootori uuesti sisse ja pani «Priima» põlema. «Luki all... tegime sakslaste dzotti puhtaks. Nende snaiper, saatan, aga oli mind juba surmale määranud, kuid tulistas natuke mööda. Ma mäletan tohtrite esimest otsust: käsi maha. Aga siis ütles oma sõna vana, üleni hall naine. Ta oli polkovnik: «Kätt ära lõigata jõuame alati... jäägu see viimaseks abinõuks.»

«Olgu ta tänatud. Sõdur ilma käeta ei ole enam sõdur.»

Tuli välja, et Voldemar Valusk oli sõdur ja võitleja. Sõjasuvi viis 18-aastase kommunistliku noore hävituspataljoni ja esimest korda sai ta surma lähedust tunda juba Tartu all. Siis tuli Saare mets ja läbimurdmine sakslaste

ning nende käsilaste piiramisrõngast. Kui nooruk sünnimaa läänesaari kaitsma saadeti, oli ta õppinud kiiruse ning osavusega surma ennetama.

«Kuid päris «sina» peale saime Kuressaare all...»

Ma ei taibanud brigadiri võrdlust.

«See juhtus neljakümne esimesel. Linna kaitselahingute ajal oli jõud nii otsas, et jäime omadest maha. Kahekesi. 6 päeva lamasime. Keel oli suus nagu kuusekäbi. Täishäälega rääkida enam ei saanud. Üksnes sosinal. Kuuenda päeva hommikul otsustasime end maha lasta. See näis ainuke pääsemine, sest sakslased jõudsid lähedale. Kuulsime nende hääli ja tundsimme nende lõhna. Siis ei tundunud surm enam kaugena ja koledana... Ta oli nii lähedal, et võib-olla vaid sekundite murdosad jäid meie vahele.»

Tuhumatu mälu on inimesel suurepärase looduseand. Ma ei mäleta, et Voldemar Valusk kas või ainuski kord oleks öelnud või vabandanud: «Ei, seda küll enam ei mäleta...» Ta on noid hetki kandnud endas kogu nende täiuses, läbi aastakümnete. Nad on temas kristalliseeruda jõudnud.

«Surmaotsuse endi üle langetasime küll hommikul, kuid — võib-olla päike taevas või tuul või mingi ähmane mõte teadvuses mõjutas esialgset otsust edasi lükkama õhtuni. Õhtupoolikul meid leitigi. Omad jõudsid siiski veel tagasi.»

Siis oli Voldemar Valusk Leningradi blokaadis, kust ta mööda Laadoga «eluteed» välja tuli. Edasi Velikije Luki ja siis...

«...Kalendri järgi oli võidupüha ammu seljataga, kuid minu võitlus jätkus.

Ma olin valla partorg.»

*

Valla partorg!

1945 ja 1946, 1947 ja 1948...

Valla partorg on mõiste, mida ei seleta ühe looga lõpuni. Valla partorg on lehekülg meie vabariigi parteiorganisatsiooni kõige lähemast minevikust. Valla partorg on lugu ehitajast, valgustajast, võitlejast, noorsoo kasvatajast.

Sõmerpalu valla partorgist Voldemar Valuskist teadsid mulle jutustada paljud inimesed Võrus, Tartus, Pärnus ja

Tallinnas. Mõningaid sündmusi Sõmerpalu valla elust abiks võttes püüan jutustust jätkata.

Enne veel niipalju. Aastaid tagasi, kui vabariigi ajakirjanduses oli juttu võitlusest nende fašistide käsilaste vastu, kes pärast sõja lõppu metsadesse varju pugesid, tituleeris Lääne-Saksamaal ilmuv ajaleht «Võitleja» noid bandiite oma veergudel «eesti rahvaks, kes võitleb punase terrori vastu».

Möödunud paar aastakümnet on palju tõestanud. Sündmuste ja tegude meenutamine peaks uuesti näitama, kes keegi oli.

*

Partorgi ametisse astus Voldemar Valusk 1945. aasta suvel, olles eelnevalt töötanud komsomoli maakonnakomitees. Ta tundis hästi maakonna komsomolikaadrit ning ka Sõmerpalu valla olud polnud talle võõrad. Juba esimestel tööädalatel lõi ta hea kontakti komsomoliaktiiviga. Valla kommunistlike noorte eesotsas oli siis Heimi Rosse. Rosse vastu tundis aastatelt vanem Voldemar Valusk päris isaliku sümpaatiat. Too lüheldast kasvu 18-aastane noormees, kena poiss, kellele tüdrukud häbitult silma tegid, oleks võinud olla simmanite kangelane, üle küla poiss, nagu neid esimesel sõjajärgsel aastal Sõmerpalus küll ja küll leidus, poiss, kes homse pärast eriti ei muretsenud, kellele maailmapoliitika pähe ei mahtunud, kes, puskari-pudel taskus, käisid öösiti mööda lakkasid ja päeva vedasid kuidagimoodi õhtule. Ise lõkendasid nad tervisest nagu prisked maapoisid ikka.

Heimi Rosse oli teistsugune. Äge, tulipäine, uudishimulik, seda küll. Kuid tema ägeduses ei puudunud ka tasakaal, tema tulipäisuses oli loogikat ning uudishimu aluseks too tervele noorukile iseloomulik tahan-kõike-teada. Ta oli nakatatud raamatupisikust ning luges palju. Nagu nondel aastatel tuhandetelegi Eesti külapoistele oli ka Heimi Rossele Pavel Kortšaginiga tutvumine võrdne uue maailma avastamisega. Ja Voldemar Valuskil oli hea meel kommunistlike noorte koosolekul kuulda Heimi Rosse suust ägedaid sõnu:

«Kas te siis aru ei saa. Me peame kõik kasvama niisugusteks nagu oli Pavka!»

Salamisi mõtles Voldemar Valusk poisist nõnda:

«Tuleb aeg ja ma pean Sõmerpalust minema kuskile mujale. Temast võrsub järglane.»

Rossede pere oli suur. Nad elasid Sulbis, mitte kaugel valla keskusest. Pereisa oli andnud elu nõukogude võimu eest. Pottsepp, kes oma tööarmastuse ja -oskuse parandas ka poegadele, oli 1940. aasta pöördelistel päevadel kindlalt liitunud uue võimuga. (Kulakudki ei saanud ütlemata jätta: «Küll oskab ahjusid teha! Need peavad mitu inimpõlve vastu.») 1941. aastal lasti pottsepp Võru lähedal Konnametsas maha.

Pojad otsustasid astuda isa jälgedes. Neid kasvas viis. Kõige vanem läks Nõukogude armeesse, kuna nooremad jäid kodutallu elu korraldama ja emale toeks. Kõige noorem oli siis alles pioneriealine.

Elati rahulikult, välja arvatud muidugi kuuldused, et siin ja seal on teistes valdades uusmaasaajaid metsast tulistatud, et aktivistid saavad ähvarduskirju ja aeg-ajalt lõhutakse öösiti kehvikute aidauksi ning keldrilagesid.

Ühel 1945. aasta rõskel ja udusel oktoobriööl, üsna kuu alguses, kandus vahetu võitlus Sõmerpallugi. Külanõukogu esimees Voldemar Surva oli kutsunud endale laupäeva õhtuks külla naabrimehe, et sõna mehejuttu ajada. Nii nad siis kõnelesid, lasksid tubakal hea maitsta ja ega pudelgi lauvalt puudunud. Palu Karla, nii oli naabri nimi, pidi hakkama juba minema, kui ukse taga kolistati.

Voldemar Surva tegi lahti. Kaks nõukogude sõdurivormis meest astusid sisse ja seletasid:

«Käime telefoniliine korrastamas. Jäime hilja peale: nüüd kuluks öömaja ära.»

Mis esimehel selle vastu sai olla. «Kas olete jalgsi? Või autoga?» päris ta.

«Ei, hobusega! Loom tuleks varju alla viia!»

Voldemar Surva pani rahulikult laterna põlema ja astus sõdurite ees välja. Kahelt poolt löödi talle esikus puss rinda. Laip lohistati sauna. (Bandiidid kandsid sageli Nõukogude armee ja miilitsatöötajate vormiriietust, et rahva silmis kirjutada oma veretööd uue võimu arvele.)

Kuidas küll Heimi Rosse koos venna Hansu ja teiste noortega asja ei uurinud, mõrtsukate jälile ei saadud.

Kuu keskel tabas neid uus löök. Vallas oli nõupidamine, millest ka noored osa võtsid. Arutati sügistööde järke, viljavarumist ja eelseisva talve kõige pakilisemaid muresid, eeskätt metsatööde korraldamist. Koosolek lõppes ja kaks kommunistlikku noort — Hans Rosse, kes oma kom-sorgist vennast oli aasta noorem, ning Heino Roots — hüp-

pasid jalgratta sadulasse, et koju sõita. Nad jõudsid Parina mäeni. Seal poisse varitsetigi. Neid oodati nähtavasti kaua, sest puude all, kus bandiidid tule avasid, leiti hiljem mitme karbi jagu suitsukonisid. Noormehed ei saanud pihta esimesest valangust, nad võtsid lahingu vastu. Kuid jõud polnud sedapuhku võrdsed. Heino Roots ja Hans Rosse leiti elutuna kraavi pervelt.

Hans Rosse ja Heino Roots olid esimesed ohvrid pärast sõja lõppu Sõmerpalu valla komsomoliorganisatsioonist.

Heimi Rosse tõmbus nendel nädalatel endasse. Kuidagi mehistus. Kodus ei mallanud istuda. Rohkem kui kaks-kolm või neli korda istus ta jalgrattale ning tuli Volde-
mar Valuskile külla. Mitte lohutust otsima.

«Niiviisi end tappa lasta, kas see pole rumal?»

Nad rääkisid teinekord tundide pikku, nooruke komsorg ja sõjatules karastatud partorg. Nende kõne oli tõsine ja Heimi Rossele meeldis, kui lihtsalt, muheda naeratusega oskas Valusk jutustada sõjamälestusi.

Kord tuli neil jutuks eelseisva konstitutsioonipäeva tähistamine. Rosse hakkas pajatama oma plaanidest. Siis tuli postiljon, päris noor tüdrukutirts. Enne kui uksest välja läks, jäi kõheldes mõlemale otsa vaatama.

«Mis on, kas midagi südamel?» taipas partorg.

«Vast esiki tiiate, ma tahtse ütelda, et mõtsavelle pidänuva kah üks pidule tulema...»

Heimi Rossel, nagu partorgile näis, hakkas süda täistuuri-
dega tööle. Postiljon lahkus.

«Seda juhust ei tohi mööda lasta,» korrutas Rosse ja käis kärsitult mööda tuba. Ta esitas paari tunni jooksul partorgile vähemalt paarkümmend bandiitide tabamise võimalust.

Kohtumine leidis aset 5. detsembri hilisõhtul. Vana talu-
ait, mitte kaugel vallakeskusest, oli saanud pärast sõda ümbruskonna noortele sobivaks simmanipaigaks. Palk-
seinad hoidsid hästi sooja ning laudpõrand, olgugi mähk-
lik ja kulunud, pidas veel auga kõige tulisemale polkale
vastu. Veeämber seisis nurgas ja tantsu vaheaegadel
sopsutati vihaga vett põrandale. Muidu oleks savitolm,
mis läbi lauapragude tungis, hinge päris kinni löönud.

Voldemar Valusk võttis kaasa paarkümmend meest, ena-
masti noorukid. Relvadeks jagas neile välja automaadid
ja püstolid. Minki hanereas, üle külmanud põldude. Minki

vaiksel. Vaid siin-seal praksus õhuke jääkirme meeste sammude all.

Valusk oli sinelis, enamik poisse pintsakute väel. Taevast pudenes hõredat lumelörtsi.

Partorg tahtis maja ümber piirata. Heimi Rosse seisis sellele risti vastu. Ta hakkas sedavõrd ägedalt seletama, et Valusk pidi kindas käe noormehe suule panema ja käre-tama:

«Ära karju!»

«Lähme sisse!» nõudis Rosse visalt.

Valusk andis lõpuks järele. Tõepoolest, seal peosaalis olid inimesed. Maja piiramine ja tulevahetus oleks toonud kaasa võib-olla asjatuid ohvreid.

Ülepeakaela peosaali tormamine oleks olnud siiski rumal julgus. Viimaks otsustati nii: üks nende hulgast, Rahuleid Unt, läheb sisse maad kuulama. Rahuleid Undile langes komsorgi valik sellepärast, et poiss polnud veel komsomoli astunud, teda ei teadnud keegi bandiitidest kahtlustada. Komsorgi usalduse oli ta võitnud juba ammu ja seepärast kaasa võetigi.

Rahuleid jäi kauaks.

Ärevus oli siiski asjatu. Poiss tuli tagasi ning andis sosal aru.

«Tantsijaid on üle kaheksaja. Bandiite üle kolmekümne.»

«Kas istuvad? Tantsivad? Või joovad?» küsis Valusk.

Noormees seletas üksikasjalikult, kus keegi istus või seisis.

«Kas mõnda tunned ka?»

«Jah! Orase Mihkel paistab teisi kamandavat. Tal on kaitseliidu munder seljas ja saksa automaat üle rinna.»

Rahuleidiga oli kaasas ka tema vend Artur. Mõlemad poisid tundsid bandiitide pealikut hästi. Valusk otsustas:

«Lähme! Kui nad esimestena meid ei tulista, siis las käib pidu edasi. Rahuleid ja Artur mingi rahulikult kõige ees. Meie tuleme kümme minutit hiljem. Rahuleid ja Artur peavad hoidma end Orase lähedale.»

«Ärge teda silmist laske...» õpetas Valusk.

Partorg vaatas kella.

«Nüüd...»

Kõige esimesena astus üle läve Heimi Rosse. Teised trügisid järele. Püstolid ja automaadid olid laskevalmis. Sisse marsiti järsku. Peosaal, mida heledasti valgustas lakke riputatud gaasilamp, jäi hoobilt vaikseks. Pillimees

katkestas lõõtsamängu poolelt noodilt. Tantsijad seisis seal, kus parajasti olid. Vaid hääletu tolmu tõusis lae alla. Ei jõudnud bandiidid päästikule vajutada, sest tulijaid paistis neile palju. Neli-viis kaitseliidu frentšides bandiiti, kes istusid ukse lähedal seina ääres, jäid nähtavasti ootama Mihkel Orase signaali. Tema parajasti aga tantsis ja kahel pool teda tantsisid juba vennakesed. Neid ei osanud bandiidid märgatagi.

Voldemar Valusk, kes viimasena saali astus, jäi ukseavasse, et tõkestada teed juhul, kui keegi põgeneda püüab.

Vaikus kestis paar minutit.

Välklahingut, tähendab, ei tulnud. Pinge jäi varjatuks ja kandus närvidele.

Olukorda taipas ka pillimees, kes pidas kõige targemaks lugu jätkata. Inimesed aga tundsid, et lähemate minutite jooksul midagi juhtub. Aga kuidas? Kõik keerlesid tantsurütmis küll edasi, kuid see oli üksnes näiline tants. Ootuseerutuses ei pidanud vist keegi takti ega kuulunud enam pilligi.

Valusk jälgis silmanurgast vennakesi. Mihkel Oras jõudis tantsuga üsna välisukse lähedale. Rahuleid arvas, et sobiv silmapilk on saabunud. Ta andis Arturile märku ja üheaegselt haarasid vennad bandiidil kättest. Plaan näis üldjoontes õige. Tõmmata peakäsuandja peosaalist koridori, teised jäävad siis hetkeks nagu peata ja nendega on Valuskil ja Rossel lihtsam toime tulla.

Plaan oli küpsenud sealsamas minutite jooksul, kuid nad unustasid, et kõiki bandiite ei jõutud ju kontrolli alla võtta.

Vaevalt said vennad sammu uksele lähemale, kui otse tantsijate hulgast hakkasid ragisema automaadid. Artur sai valangu pähe ja kukkus silmapilkselt. Rahuleid haaras käega rinnast...

Vana sõdur talitab niisugusel juhul eksimatult. Voldemar Valuski relv hakkas tööle üheaegselt esimese automaadiplaksuga. Ta oli võtnud kirebule bandiitide rea seinäärsest pingilt.

Kes seda lahingukäiku sekundipealt enam taastada oskab. Keegi bandiitidest taipas, et nende päevad on loetud. Seepärast tuli ta gaasilaterna katki ja tekkinud pimeduses segunesid karjed, lasud ning aknaklaaside klirin.

«Õue, mehed, järele!» röökis Valusk.

Kuid õues valitses tohuvabohu. Kõik jooksid, kuhu said. Huupi ei olnud mõtet tulistada. Nii võis süütuid peolisi tappa.

Heimi Rosse viis oma haavatud seltsimehe reepõhjale õlgedele. Rahuleid Unt elas, kuid ei rääkinud. Samasse rekke pandi veel tema vend, kes enam ei hinganud. Valusk mäletab, et Heimi Rosse ütles enne Osulasse sõitu: «Küll on raske minek. Mis ma nende isale ütlen...»

Rahuleid Unt suri haiglas 10. päeval. Heimi Rosse kõneles pärast matuseid komsomolikoosolekul:

«Meie kohus on tasuda. Enne ärgu olgu meil rahu!»

Saatus ei andnud aga noorele komsorgile selleks võimastust. Saatus määras nii, et nood, kellele ta oma sõnad ütles, pidid ükskord tasuma ka tema eest.

*

1946. aasta 13. märtsipäev tuli talviselt — selgena ja külmana. Kraadiklaas näitas üle kahekümne pügala alla nulli. Elu Sõmerpalu vallakeskuses algas vara. Inimesed kodudes ärkasid ja hakkasid end tasapisi päevase eluvankri ette rakendama.

Voldemar Valusk oli juba eelmisel päeval, see oli valla metsavarumise talgupäev, täitevkomitee rahvaga kokku leppinud, et sõidab Hänniki külla. Küla asus samas naabruses. Partorg elas vana puumaja teisel korrusel. Üsna lähestikku seisavad siin kõik Osula aleviku majad — all orupõhjas kahara kase all täitevkomitee madal hoone, selle taga kauplus ja nõlvakul apteek ning haigla ühe katuse all.

Sõiduks valmistudes ei osanud Voldemar Valusk aimagi, et iga tema sammu jälgis haigla aknast mitu varjatud silmapaari. Ta ise kuulis sellest hiljem, nii nagu tal hiljem tuli tunnistajakski olla 13. märtsipäeva kõigile sündmustele.

Mees, kes haigla aknast valla partorgi jälgis, ütles teisele:

«Näe, Valusk kaob kuskile minema.»

Nad pidasid sosinal omavahel nõu ja siis ütles teine neist haigla juhatajale:

«Sa tee üks lahti ja kutsu partorg siia.»

Vana Jöks, nagu ümbruses tohtrit hüüti, oli pandud seina äärde pingile istuma ja korralduseta ei tohtinud ta sealt tõusta.

Vara, väga vara, võib-olla veel enne kella viit oli koputatud haigla uksele. Unine öde, kes pärima läks, kuulis palvet:

«Tehke, palun, lahti. Abi läheb tarvis.»

Abitahtjaid oli üpris paras trobikond ja nende käitumine kummaline. Üks neist, väikest kasvu üle keskea mees, kel olid prillid ja habe, kandis Nõukogude kapteni mundrit. Keegi oli miilitsaohvitseri vormis ja ülejäänud, hambuni relvis — automaatide ning püstolitega, vallutasid sõna otseses tähenduses mõne minutiga kõik ruumid. Uksele löödi kuulutus: «Täna arsti vastuvõttu ei ole. Sõitis linna!» Telefoni juurde pandi valve ja personal käsutati kokku ooteruumi.

Personal ei jõudnud ehmatuses veel toibuda ega märgata, et osal meestest on seljas endised kaitseliidu frentšid ja jalas Saksa sõjaväelaste kalifeed. Arst püüdis alustada juttu:

«Seltsimehed, ma ei saa...»

«Siin pole seltsimehi, kõik puha härrad,» lõigati vestluskatse naerurõkatusega läbi. Siis dikteeriti uut korda:

«Täna viime siin läbi suurema operatsiooni. Keegi välja minna ei tohi. Kõiki meie käske tuleb viivitamata täita.»

Franz Jöks kuulis veel sedagi, et üks sissetungijaist teatas vastuvõturuumi lävel:

«Siia tuleb staap!»

Akna juurest ei lahkunud valve sekundikski. Valvaja nägi, kuidas täitevkomitee esimees Selma Vänter tööle ruttas, kuidas täitevkomitee nooruke asjaajaja Virve Adel unesoojalt mõne hetke kodulävel külma käes seisatas, enne kui lumisele teerajale astus. Siis teataski valvepost teistele:

«Tuusad lähevad!»

Franz Jöks sai käsku vaagida vaid mõni sekund. Ta tundis partorgi, oli temast mõndagi kuulnud ja pidas mehest oma sisimas lugu. Igatahes võõraste käsu peale teatas üsna kategooriliselt ja hirmuga äraootavalt:

«Kui tahate, kutsuge ise. Mulle pole teda vaja!»

Ta tundis endal ähvardavaid silmapaare, tundis sedagi, et käsule mittealistumine toasolijad võõrad hämmeldusse viis.

Voldemar Valusk läks sel ajal tuppa tagasi ja sõi pisut. Vahest pool tundi hiljem tõmbas ta mantli selga ja tuli taas õue.

Ta tahtis täitevkomiteest läbi minna. Tal ei pruukinud täitevkomiteesse minna mööda maanteed, haigla ja apteegi akende alt mööda. Kitsuke teerada viis üle luha otse. Mööda seda ta astus. Rõõmsalt, kerge südamega, lustakas vile huultel.

Haiglas sasiti sel ajal Franz Jöksil arstikitli hõlmadest kinni.

«Sinu kuradiga ei saa ühtegi asja ajada. Mine kööki! Istud seal ja pärast vaatame, mis saab.»

Peeti nõu. Kui Valuskit nähti ka täitevkomiteest lahkumas, helistati sinna. Sissetungijad said teada, kuhu partorg läks. Too väike, habeme ja prillidega, lausus lühidalt:

«Selleks ajaks, kui ülejäänutega valmis oleme, jõuab tagasi.»

Bandiitidel oli nimekiri, keda tappa. See oli ruudulisele koolivihikust rebitud lehele roheline tindiga kirjutatud nimekiri. Teine nimi selles pikas reas oli Voldemar Valusk. Bandiidid, arvata võib, teadsid Valuskist vähe. Võib-olla olid kuulnud midagi tema võitlusest hävituspataljonis ja Nõukogude armees. Kuid see-eest põlesid Sõmerpalu ja teistegi ümberkaudsete valdade kulakud õelas vihas. Nad olid partorgi vastu, kes kõiki nende riukaid läbi nägi, jõuetud ja võimetud.

Esimestel kuudel püüti suurtalunikega viljanormi asjas rääkida päris ingli keelt. Tulemusteta.

Valusk kutsus nad siis kord kokku. Milles asi? Nagu kokkuräägitult ja ühest suust kukkusid oigama. Norm olevat liiga suur, lausa üle jõu. Olgu teada, et kulakutele arvestati norm selle maa pealt, mida nad olid kasutanud enne maareformi. Ja vale oli neil hästi läbi kaalutud. Sakslased olevat neilt 1940/41. aastal äravõetud maa vastu nende tahtmist vägisi tagasi andnud.

Mõni päev enne seda jutuajamist oli Valusk täitevkomitee põõningult leidnud okupatsiooniaegse arhiivi, kus muu hulgas olid kõigi suurtalunike palved okupatsioonivõimudele. Need palvekirjad nõretasid truualamlikkusest ja neis oli kõigi esivanemate nimel kinnitatud, et nad vihkavad ja on alati vihanud bolševikke. Suur-Saksamaa heaks lubasid nad kõik kohustused täita.

«Kas ikka õiget juttu räägite mulle?» küsis Valusk neilt tookord pilkamisi.

Jumala nimel vannuti.

Siis viskas Valusk nende endi käega kirjutatud palvekirjad nende ette lauale.

«Tutvuge! Värskendage mälu!»

Ise läks teise ruumi suitsu tegema. Kui ta tagasi tuli, oli tuba tühi. Mõni päev hiljem olid kõik normid kulakutel tasutud.

13. märtsi esimeseks ohvriks langes kommunistlik noor Lembit Leevold. Tema töötas haiglas majandusjuhatajana ning läks tööle. Tal haarati kätest, viidi nn. «staapi», kus teda pool tundi üle kuulati. Ta peksti siniseks, kuid kõrvaltubadesse ei kostnud tema suust ainsatki oiet. Siis viis üks bandiit ta õue kaudu apteegi keldrisse, kust kostsid lasud.

Täitevkomitee asjaajaja Virve Adel läks lõuna ajal koju. Koputati uksele. Kaks meest, kes küsisid luba sisse astuda, teatasid:

«Teid palutakse haiglasse tulla!»

Virve Adel läks paha aimamata. Ta lausus veel:

«Ongi hea, mul pea valutab, ehk saan mõne tableti.»

Teda ootas Lembit Leevoldi saatus.

Umbes kella viie paiku õhtupoolikul andis bandiitide pealik, toosama prillide ja habemega, käsu:

«Valmistuda!»

Vahepeal oli ükshaaval haigla ukse taha tulnud ümberkaudseid inimesi. Nad kõik tiriti sisse ja istusid nüüd valve all, ängistavas ärevuses.

Habemik ütles inimestele: «Keegi ei lahku siit. Maja jääb valve alla. Telefoni poole ei maksa vaadata, traadid lõikasin läbi.»

Nõnda ta tõepoolest oli ka teinud.

Otse lähedalt metsatukast jõudsid haigla ette kümme rege, kõik olid täis relvastatud bandiite. Hiljem tehti kindlaks, et üldse märatses neid tol päeval Osulas ligi poolesaja ringis.

Osa bandiite läks kauplusse, osa täitevkomiteesse. Täitevkomitees tapsid nad Selma Vänteri, esimehe, kelle abikaasa oli mõrvatud okupatsiooniajal. Nad tapsid ta partorgi kabinetis automaadilaskudega ning pärast torkasid laiba täägiga läbi.

Nad tapsid elajalikult kohaliku rahvamaja juhataja ja

varumisvoliniku Aleksander Pettai ning rahvakaitsemehe Sulev Kalda.

Täitevkomitee ruumid uputati verre.

Kooperatiivis mõrvati Eduard Roots, Sulbi aleviku mees, kelle poeg oli töötanud vallas komsomoliorganisaatorina ja langenud bandiitide kätte eelmise aasta sügisel.

Kooperatiivis joodi.

Bandiitidega oli kaasas ka üks naine.

Pärastine Aleksander Valuski abikaasa oli tol ajal kaupluses müüja. Ta nägi kõike pealt. Joobnud bandiidid lõhkusid ning müratsesid, tulistasid automaatidest lakke ja alustasid siis laulu:

«Kord Capri saarel ma südame kaotsin...»

Läheduses elas ka Rosse perekond. Heimi Rosse oli siis Sõmerpalu valla komsorg. Kodunt noormeest ei leitud. Nad tapsid Heimi Rosse ema. Pääses vaid Heimi õde — 4-aastane Ilme, kes hirmunult oli voodi alla pugunud. Ilme elab praegu Tallinnas. (Ilme sündis pärast isa mõrvamist.)

Heimi Rosse said nad kätte naabrusest Richard Langi juurest.

Tema surm oli sellel päeval vahest kõige piinarikkam. Enne kui teda lasti, murti tal käe- ning sõrmeluid. Vaid korraks avas Heimi Rosse suu ja pärandas mahajääjatele sõnad:

«Sõbrad tasuvad minu eest. Kõiki meid te tappa ei jõua.» Heimi vend Harri, tol ajal pioneer, oli väljas suusatas.

«Mis su nimi on?» kõnetas teda bandiit.

«Rosse!»

Poisike jäi koos suuskadega lumele, rinnus automaadivallang.

Ka Eduard Rootsi naine ja 10-aastane tütar Helju mõrvati oma kodus. Laps oli parajasti voodis. Hiljem ülekuulamisel tunnistas mõrtsukas: «Jah, ta palus küll. Ütles: «Pai onu...!»»

Sõmerpalu kalmistul on kolmeteistkümmel haulal heledad marmorplaadikesed nimede ja kuupäevadega: 13. märts 1946.

13. märtsil jõudis Voldemar Valusk Hänikist tagasi alles õhtu eel. Bandiidid olid siis juba läinud. Kõige valusam

mälestus tollest päevast ei kustu surmani. Ta tõstis oma kätele Virve Adeli elutu keha. Ta mõtles ja talle meenus. Tema kõrvus helises Virve vallatu naer. See oli eelmisel suvel. Nad jalutasid ja rääkisid ja partorg imestas tüdruku üle, kes naerusui seletas:

«Tuleviku pärast ma ei karda. Kui bandiitide kätte peaksin sattuma, siis tead, mis — ma näitan neile keelt.»

Inimesed, kes seisid juures, kui Virve Adel mahalaskmisele viidi, ütlevad, et ta läks julgelt. Ta teretas tuttavaid ja püüdis naeratada. Miskipärast oli mõrvar tulistanud Virve Adelit otse näkku.

*

Tartu linna miilitsaosakonna valveteenistuses töötab mees, miilitsaohvitser, keda nende aastate Sõmerpalu sündmused puudutasid kõige valusamini. See mees on Voldemar Rosse. Ta kaotas isa, ema, vennad. Tollal teenis ta Nõukogude armees, oli osa võtnud Kuramaa lahinguist ja saanud eeskujuliku teenistuse eest seersandiõlakud. Voldemar Valusk kirjutas väeossa ning komandör andis puhkuse.

«Esiolgu kaheks nädalaks, kui vaja, siis pikendame. Mine vaata. Seal on sind praegu rohkem vaja kui siin.»

Voldemar Rosse sai puhkusel olles mõndagi kuulda. Nende taret oli enne mõrvapäeva sageli külastanud Määritsa Marta. Kes ta oli? Samast Sulbi lähedalt suurest Määritsa talust. Talu peremees ise oli kodanliku sõjaväe ohvitser.

Marta Määrits oli sageli tulnud Rosse ja Leevoldi kehvikutarre kui heategija. Aeg, teadagi, oli kitsas ja kehvikute söögilaud kasin. Marta oli siis suurräti alt vahel välja võtnud pekinutsaka või sooja leivapätsi ja jäänud... juttu puhuma.

Tema otsesest seosest bandiitidega Voldemar Rosse tookord veel ei teadnud. Et bandiidid polnud Sõmerpalus karvavõrdki taltunud, seda tundis noor sõjamees peagi omal nahal. Varajasel tunnil jalutas ta kord Sulbi vahel. Jõudis Landi maja juurde, sinna, kus tapeti vend Heimi. Ta ei pööranud tähelepanu valgele hobusele ja meestele, kes eemalt tulid. Kuid teda oli märgatud ja ta arvas tundvat isegi häält. Sõnad, mis temani kostsid, tegid olukorra ainsa sekundiga klaariks.

«Kurat, nüüd saame Rosse kätte!»

Voldemar Rossel oli automaat ligi. Ta ei oodanud. Nägi

vaid seda, kuidas hobune lõhkuma hakkas. Talle vastati mitmest relvast. Onnetuseks oli Voldemar Rossel laske-
moona üksainus kettatäis. Ta tulistas kõik välja. Lähedal
oli Leevoldite maja. «Ehk on Lembitust veel koju laske-
moona jäänud?» vilksas mõte läbi pea.

Tal oli sinel seljas. Nii nagu ümber pööras, rabises läbi
lehvima löönud sinelisiilu automaadivalang. Pihta õnneks
ei tulnud. Leevoldi vana oli tõepoolest kodus ja ka padru-
neid leiti. Sel päeval bandiidid siiski lähemale tulla ei jul-
genud.

Voldemar Rosse sai Sulbist endale Melga Jaani küüdime-
heks, nad tahtsid Osulasse Valuski juurde sõita, kuid vii-
mane tuli poolel teel ise vastu.

«Osulas juba räägiti, mõtlesin, et oled hädas,» lausus
partorg.

Sel päeval polnud enam mõtet bandiite taga ajada. Küllap
olid jõudnud varju pageda.

Voldemar Rosse tundis Sõmerpalu valda hästi. Maad,
metsi ja taevast selle kohal ja inimesi. Paljude nendega,
kes Sõmerpalu vallas õudse veretöö korda saatsid, oli tal
ühiseid lapsepõlvemälestusi, mõnega neist oli ta koos
olnud alles aasta-poolteist tagasi.

Nendel nädalatel, valutavas südames kõige lähedasemate
omaste värsked kalmud, juurdles nooruk sageli aja ning
inimeste üle. Mis sunnib inimest loomastuma, metsistuma,
muutuma bandiidiks — elu valikuta hävitajaks? Asja tegi
tunduvalt keerulisemaks see, et kõik bandiidid polnud su-
gugi kulakuvõsud, endised kaitseliitlased või omakaitsela-
sed. Mõnede sotsiaalne päritolu oli puhas, nende südame-
l polnud metsa bandiitide juurde minekuni vähimatki vere-
süüd.

Inimesi on üldse igasuguseid.

Ühele järeldusele Voldemar Rosse tookord siiski tuli: olgu
kuidas tahes, kõik need, kes metsa läksid ja bandiitidega
kampa lõid, olid eelkõige ja kõigepealt tööpõlgurid. Nad
kartsid ning põlgasid püsivat, ausat tööd. Nad olid süda-
metud egoistid, ei tahtnud ise midagi teha ega anda, vaid
tahtsid elult kergelt saada. Ükskõik mil kombel ja kust.

Voldemar Rosse mäletab, kuidas nad 1944. aasta sügisel
lahingute eest metsa läksid. Kõik — kehvikud, keskmikud
ja nende lapsed. Poisikesed hoidsid ikka ühte. Üks neist,
Karla, oli tookord õhinal seletanud: «Siin lähedal on saks-
laste ladu. Poisid, lähme soomust tegema! Kaks sakslast

on valves. Tapame maha! Saame võib-olla isegi konjakit...»

Too Karla oli nüüd ka metsas.

Nendes bandiitides avaldus kodanliku ühiskonna hundi-moraal kõige selgemal kujul. Seepärast ongi Voldemar Rosse kogu selle aja jooksul, mis ta miilitsaorganeis töötab, tundnud otse füüsilist piina, kui tal tuleb tegelda logelevate noorukitega, tööpõlgurite ja muidusööjatega.

Üksainus näide.

Nad toodi miilitsasse kolmekesi. Kolm noorukit heast riidest moodsates ülikondades, moodsate soengute ja kõige sinna juurde kuuluvaga. Päevavalguses ei kõida nad koolilinna elupöörises kellegi tähelepanu. Aga juba videvikus kuuldi ja nähti neid Karlova pargis ja Riia mäel, siis Toomel. Kas nad tülitasid kedagi? Esialgu mitte. Nad tõmbasid enesele tähelepanu sellega, et hulkusid ja deklameerisid kolme rida:

«Oo Mia Carabella,
tule, kurat, ükskord siia,
ma tahan sind suudelda...»

Sellest võib ju tüdineda. Mõttetust riimist ja hulkumisest. Nemad ei tüdinenud. Nad ei deklameerinud ka midagi muud, ainult seda. Kindlate intervallide järel üks alustas ja kaks ütlesid sõnu siis järele, iga kord aga asetati igas reas rõhk erinevale sõnale.

«Oo Mia Carabella...»

See oli nende tolle õhtu mäng. Oma aja veetmine, millest nad ei tüdinenud.

Kui see mäng jätkus ka kohvikus, siis nad ei mõistnud, et see võib teisi häirida. Nad ei suutnud seda mõista ka hiljem miilitsaosakonnas. Üks neist ütles üsna jultunult: «Peab siis alati ja igal sammul kõiki kretiine arvestama!»

Väga suure ja sügava teemaderingi oleks pidanud nendega miilitsas läbi arutama. Alustama võib-olla kõige tavalisemast: mis on ühiskond? Mis on ühiskonnas sinu õigused ja kohustused?

Neil endil on taolisteks juhtudeks varuks terve rida n.-ö. šabloonküsimusi: «Mis me tegime? Milles me süüdi oleme? Miks meid siia toodi?»

Üks näitas oma eruditsiooni küsimusega miilitsatöötajale: «Mis te Brechti luulest arvate?» Ja kõige paradoksaalsem muidugi:

«Mis õigusega te meie aega raiskate?»

Nad tunnevad seadust ja on peensusteni enesele selgeks teinud, kus on piir, kus algab ja lõpeb sõna «võib» ja kus algab paragrahv. Nad on oma elu asetanud just sinna, juusõrnale piirile. 15 ööpäeva määrus nende kohta ei kehti. Harva tarvitavad nad alkoholi üle lubatud määra. Ka tol õhtul ütlesid nad:

«Paar sopet õlut sai lastud. On see keelatud?»

On loomulik ja selge, et miilitsal peaks olema nendega tegelemiseks piiramatult aega. Tavaliselt ei ole seda.

Ma ei ütlegi, et kõik nood kolm, kel olid õrnad karvaudemed ülahuulel ja põskedel, kes käitumismaneeeri on laenanud filmist, ülikonnad saanud vanemate töövaevast ja kes tol õhtul nii kangesti ja mehiselt «suudelda tahtsid», on üdini rikunud ja halvad poisid. Hästi nagu ei usu. Aga kui 20-aastane noormees (nad olid üheeaalised) ei õpi, ei tööta — see aga tehti kindlaks —, siis on põhjust muret tunda.

Tegevusetus ja tühjus inimese elus viib paratamatult kurjade tagajärgedeni, tegevusetus ja tühjus kujundavad neis sellised arusaamad elust, mis ühiskonda ei mahu ning ühiskonnas väljakujunenud elureeglitega kuidagi kokku ei sobi.

Mõnedest sellistest Võrumaa külapoistest said nendel aegadel bandiidid. Neid ahvatles kergelt saamine — kõigepealt kaupluste ja aitade röövimine. Siis kujunesid neist kulakute käsilased. Ja veerema hakanud lumepall kasvab kiiresti.

PALGEST PALGESSE

Ka tema oli kommunistlik noor ja juba meie kohtumise esimesel päeval, ühel hilissuve lämbel õhtupoolikul, ta ütles:

«Haanjamaa võitlus oli ka minu võitlus. See oli ka minu noorus.» Tema ei olnud aga arvel Võrumaa komsomoliorganisatsioonis, olgugi et elas siin ühtjärke palju kuid ning kui need kuud kokku lugeda, saaksime aastad. Teda teadsid Võrumaal vaid vähesed ja ometi oli tema abi Võrumaa kommunistlikele noortele hindamatu.

Jalutasime Tallinnas mööda Narva maanteed, jätsime linna selja taha ning viimaks leidsime mere ääres kohvikus vaikse nurgakese, kus segamatult võisime läbi aastakümnete mõtteid kerida. Mees minu vastas oli sale ja õlakas, tumedates tihedates juustes juba rohkesti halli. Ta lükkas tassi jahtunud kohviga laua keskele ja vastas minu küsimusele:

«Jah, mul tuli paljudega neist palgest palgesse kohtuda. Niisugune oli minu töö.»

Ta oli tšekist.

Pärast seda hilissuvist õhtupoolikut olen temaga kohtunud paljudel kordadel, tutvunud mõningate arhiivimaterjalidega ja tänu neile jutuajamistele võin lugejate ette tuua nimed, mis kunagi anti inimestele, kes tegelikult inimese nime ei vääri. Mõnedest nende inimvihkavatest tegudest olen juba jutustanud. See on vaid osa. Neist kõigist rääkida polegi mõtet. Ma annan tšekisti mälestustest siinkohal edasi ühe ajaloo prügikasti jooksnud elu, selle alguse, kujunemise ja haleda lõpu.

«Mul oli sel hommikul kaasas paar miilitsatöötajat. Läksime Papimäe tallu, see on Vastseliina kandis. Meie küllaminek oli muidugi ootamatu. Noh, ja seal me ta siis tabasimegi. Ta oli pugenud voodi alla. Ma kergitasin teki serva ja ütlesin:

«Tule välja!»

Perenaine hakkas ulguma ja aegamööda ronis sängi ait välja villases kampsunis bandiit. Tundsin teda fotode järgi ja eelmistel aastatel oli ta mul juba paaril korral peaaegu peos olnud. Kuidagi aga, näe, õnnestus tal kaduda.

Nüüd olime silm silma vastas.

Minu ees seisis värisev inimvare, näost valge kui lumi. Ta

lõdises üleni ja tema ilvesesilmad ekslesid sihitult kord meile, kord esemetele toas... Niisugused olid nad kõik. Kui paljudel kordadel olin vaadanud tema fotosid ja mõelnud: mis sundis seda noort meest, keskmist kasvu, küllaltki tugeva kehaehitusega, tervete käte ja jalgadega, kaotama inimväärikuse?

Tal oli ovaalne nägu, väikesed kõrvad, väike kitsaste huultega suu, ainult väga tugevad lõuapärad ja nende tunnuste järgi oletavad mõned kas tahtejõudu või võimuhnust. Bandiitide salgast oli tema hüüdnimeks Kapten. Juba piltide järgi olin vaadanud ja uurinud silmi. Need olid tõepoolest külmad ja kalkuleerivad. Kui talt relvad ära võtsin, küsisin:

«Teie nimi?»

Ta vastas alandliku innuga:

«Toomsalu, Auleid Toomsalu...»»

«...oled sa mõelnud sellele, mida sa üldse oskad?»

«Ainult igavust tunda.»

«Milleks sa teeskled? Ma ütlen sulle: sa oskad tappa. Ja kõik.»

Pierre Daix «Tapja»

Auleid Toomsalu nägi ilmavalgust 1922. aastal. Ta sõi Võrumaal kasvatatud leiba ja käis Rõuge algkoolis. Koolis käis ta rohkemgi. 1941. aastal lõpetas ta Pärnus tehnikumi, mis andis teadmisi kalatöötlemisest. SS-lase mundri sai Auleid Toomsalu selga suure sõja viimasel aastal ja tapmiskunsti saladustesse pühendati ta SS-väljaõppelaagris Tšehhoslovakkias. Nii rumal ta ka jälle ei olnud, et oleks oma nahka asja ees, teist taga kippunud laguneva Suur-Saksamaa eest turule viima. Kui lahingud käisid juba Narva all ja neid sinna sõidutati, tundis ta õige vaistuga: «Siit enam pääsu pole.»

Ta põgenes.

Muide, kõik need seiklused, kui neid nii sobib nimetada, olid teada tema koduvallas Viitinas, neid teadsid ka nõukogude võimuorganid ning talle andestati.

Ela ja tööta ausalt.

Kuid tema ei tahtnud ausalt elada ega töötada. Võib-olla see ongi esimene ühine joon nendes kõigis, kes tookord Võrumaa valdades röövisid ja tapsid. Tööpõlgus. Mäletate, sellest jutustas ka Voldemar Rosse Sõmerpalu sündmustega seoses. Bandiitide grupikesi oli neil aegadel pea-aegu igas vallas, nad olid erinevate tegutsemismaneeri-dega, kuid tööpõlgurid siiski kõigepealt. Auleid Toomsalu jõudis paari aasta jooksul proovida mitut töökohta. Aseris, Kohtla-Järvel ning Võrumaal. Aga talle ei meeldinud elada palgast ja ausast tööst. Talle meeldis juua, istuda puskaripudeli taga ning laulda:

«Es war ein Edelweiss ...»

Tööks oli Auleid Toomsalu lodev.

Ta oli otse nagu loodud kulakule tema plaanide täideviimiseks. Kulak juba teadis, mis ja kuidas. Kulak meelitas puskari ning tütardega, polnud kitsi kiidusõnaga.

«Ilus poiss, viina kannatab kõvasti, jõudu palju.» Ning siis tõgamisi: «Mehetegused oleks rohkem vaja.» Niisugustel joomarännakutel ühest kulakutalust teise tutvus Auleid Toomsalu kord Kalju Kirbitsaga. Peremees pani pudeli lauale ja tutvustas Kalju Kirbitsat. Ta ütles silmade särades, et see on alles mees, keda kõik punased kardavad ja kes oskab kõigil kommunistidel elu põrguks teha. Kalju Kirbits oli Viitina vallas läinud metsa koos oma venna Eduard Kirbitsa ja Herbert Virgaga. Neil olid relvad ning südameil juba veresüüd. Nad hooplesid sellega. Tookord ütles Kalju Kirbits Auleid Toomsalule:

«Elu on, tead, ilus.»

Ta jutustas kaupluste, meiereide ja kehvikuaitude röövimisest, sidemetest spekulantidega, kes varastatud loomi pidid turul müüma. Kinnituseks võttis taskust rahapataka ja viskas lauale.

«Kui tahad, võta!»

Ta ütles veel: «Käi riides, kuidas tahad, söö, mida tahad, joo, nii palju kui tahad, armasta, keda tahad!»

«Ainult... julgust on natuke vaja.»

Niisugusest magusast elust oli Auleid Toomsalu unistanudki. Aga kulak, kes seda juttu kikkiskõrvu pealt kuulas, leidis olevat paraja aja sõna sekka poetada:

«Ega sii punaste võim kavva ei saisa.»

Nii said vennad Kirbitsad ja Herbert Virk juurde uue tapja. Esimesed ristsed sai uus mees sissemurdmistega kauplustesse ja meiereisse. Siis joodi puskarit, koort ning jagati röövitud vara. Üht asja pani Auleid Toomsalu tähele ja seda reeglit ei rikkunud hiljem ka tema: osa varastatud asju jäeti omavahel jagamata. Miks? Kalju Kirbits võttis näiteks kingapaari ja pani kõrvale.

«Alma jaoks...»

Siis kleidiriie Emilia jaoks ja vildipaar vanale Oskarile. Need olid kulakutalude perenaised ning peremehed, nemad, kes bandiite varjasid, toitsid ja katsid.

Kuid kulakule polnud tarvis teeröövleid või kauplusevargaid. Eelkõige vajas ta ikkagi tapjaid. Salgajuhile sosis-tas kulak:

«Anna poisile mõni ülesanne. Pane proovi pääle.»

Bandiit, kes juba oli tapnud, mõistis isegi, et röövlisalga kindlustamise kõige kindlamaks teeks on ühine tapmine. Veresüü seob. Veresüü, kui selle paneb pealegi toime arg inimene, ei lase enam rääkida inimese mõistusel ega süda-

mehääl. Ta ei julge minna võimuorganite juurde ennast ning teisi üles andma.

Auleid Toomsalu «ustavus» pandi proovile.

Jutuajamine leidis aset talus. Ohtul. Laual auras keedetud sealiha ja pudelis vulksus külm puskar. Teab mitmenda sõõmu juures alustas üks kuuest toasolijast juttu. Need olid kolm bandiiti — Kalju Kirbits, Auleid Toomsalu ja Herbert Virk — ning kolm käsuandjat — Olga Kuklane, Oskar Kirbits ja Nikolai Kuklane. Istuti Oskar Kirbitsa talu köögis suure söögilaua taga.

Too, kes juttu alustas, oli naine. Too oli Olga Kuklane:

«Tuu Laine Volli om nii suur punane, et tema kuluss küll õkva maha lüvva. Ma ei tiia, mis ma tolle iist õkva ära anass...»

Rohkem polnud vajagi. Teema oli üles võetud. Nüüd hakati üksikasjaliselt arutama, kuidas plaani ellu viia. Kes peab seda tegema? Kes?

Tol hetkel olid nad vaadanud pingsas vaikusel üksteisele otsa ja bandiitide pilgud olid peatunud Auleid Toomsalul. Kuid Oskar Kirbits oli naeratanud, valanud klaasi täis ja raputanud pead. Oli öelnud pojale: «Loll olet, kui nii mõtlet. Sina esil!»

Kulak oli küllaltki peene vaistuga. Ta tahtis, et Auleid Toomsalu harjuks tapmisega aegamööda, nii-öelda koduneks ja elaks sisse. Olga Kuklasel oli aga välja uuritud, kus Voldemar Laine käib, kelle juures ja millal. Voldemar Laine oli kommunistlik noor, töökas ja teotaheline. Tema täolisi kommunistlikke noori oli Võrumaal palju. Tema ellusuhtumist võib iseloomustada kahe sõnaga — nõukogude aktivist.

Ta elas Haanja vallas Kõo külas. Tal oli oma tütarlaps ja selle juurde sõitis ta sageli pimedal öötunnil. Tagasi koju läks noormees tavaliselt päikesetõusu ajal. Koidikul ta tapetigi. Kolm bandiiti varitsesid võsas. Voldemar Laine tuli jalgrattaga. Nad kargasid talle kolmekesi kallale ja rebisid sadulast.

Siis vedasid nad Voldemar Laine teeservast umbes paarsada meetrit metsa ja hakkasid üle kuulama. Auleid Toomsalu oli selle mõrva pealtnägijaks ning kaasosaliseks ja hiljem ta ka tunnistas:

«Peksime ja piinasime, aga ühtegi sõna ei öelnud.»

Kui nad talusse tagasi läksid, küsis vana Oskar:

«Noh, kudass?»

«Kõrran!» oli vastanud poeg. Ja öelnud veel juurde, et kuradi kahju, ei saanud mingisuguseid andmeid.

Õo varjus liikusid bandiidid tapmiskohast kaugemale, redutasid mõne kuu hoopis teises vallas, röövisid tühjaks paar talu, ehitasid metsa ka punkri, kuid kesine toit ja pesemata pesu sundis neid jälle üle kulakuläve astuma.

Nad jõudsid Rõugesse.

Nendega oli vahepeal liitunud veel üks bandiit. See oli Elmar Pettai. Tema tulekuga bandiitide salka on seotud üks kurvemaid lehekülgi Võrumaa komsomoliorganisatsiooni elus. Olen sellest juba jutustanud. See oli viienda mai õhtu 1949! Kas mäletate? Jah, Ölme Teder. Tema, kes tapeti elajalikult oma koduõues kaevu ääres.

Siis teadke, et Ölme Tedre tappis keskmist kasvu, ruugete juuste, laiade lõuapärade ning ilvesesilmadega mees, kelle nimi oli Auleid Toomsalu.

Elmar Pettai oli talle kaasa antud nii, nagu ta ise oli käinud Voldemar Laine tapmise juures. Auleid Toomsalu tulistas Rõuge valla komsorgile rinda ja alles siis läksid nad kahekesi ja murdsid tal sõrmeluud ning väänasid käed liigestest välja.

See päev on Auleid Toomsalu lõpu algus. Juurdlusorganitele on ta öelnud nii:

«Ma pidin salgas autoriteedi võitma.»

Talt küsiti: «Miks sa just Tedre tapsid?»

Ta vastas: «Oleks võinud ka kedagi teist, aga öeldi, et just teda oleks vaja.»

Ölme Teder tapeti 5. mail. Pärast seda õnnestus miilitsatöötajail kommunistlike noorte abiga tabada kaks bandiiti Auleid Toomsalu salgast.

Alles jäänud bandiidid tahtsid mõneks ajaks Rõugest kaduda, kuid kulakud ütlesid Toomsalule:

«Ära argpüks ole!»

Auleid Toomsalu ja Elmar Pettai tulid pärast Ölme Tedre tapmist Pettai tallu. Auleid Toomsalu on tunnistanud:

«Emilia toitis meid, pesi pesu, varjas varastatud asju, andis hobust röövkäikude tarbeks, ravis haavatuid ning oli häda korral ka sidemeheks.»

Mitte ainult seda. Koos mõttekaaslastega sisendas ta nüüd Auleid Toomsalule:

«Teid kõiki anti üles. Ma tiia, kes tu olli. Labi. Labi Lembit.»

«Kuradi raisk!» vandus Auleid Toomsalu. Ise ta Lembit Labi ei tundnud, polnud vist elus isegi näinud. Käed alles ühest mõrvast verised, hakkasid tema peas küpsema uued tapmisplaanid.

Tekkis tapmiste ahel.

Bandiidil pole veendumusi, tal pole rahvust ega kodumaatunnet. Bandidit on kiskja.

Ja veel kord: poliitiline võitlus, mis külas käis, oli äge ning terav. Kulak kasutas bandiiti kõige verisemateks arveteõiidamisteks rahva kallal. Kulakute tegutsemisuunad olid peaaegu ühesugused kõigis 30 Võrumaa vallas.

Ma tutvustan põgusalt siinkohal neid, kes tegutsesid näiteks Koorastes.

*

Jaan Tikerpuu. Ta oli fašistliku armee 5. piirivalvepataljoni sõdur, kellele Nõukogude kahurite mürin hirmu peale ajas ja kes koduvalda põgenes. Jaan Tikerpuu tõmbas selga ka Nõukogude armee sõduri vormi. Ta mobiliseeriti Eesti Laskurkorpuse tagavarapolku. Kui Jaan Tikerpuu teada sai, et ees ootab rindele sõit, laskis ta varvast.

Jaan Tikerpuu kaks venda — Mihkel ja Endel — olid juba metsas. Isa ja ema andsid temalegi nõu:

«Mine, mine!»

Neid sai metsa niisugune kamp: Haljand Koovit, August Hallop, Alfred Hallop ja vennad Tikerpuud.

Hallopite peres oli kolm poega: Voldemar, August ja Alfred. Kirjeldatud sündmuste ajal oli kõige vanem — Volde-
mar — abielus ja elas ülejäänud perekonnast eraldi. Järgmised — August ja Alfred — teenisid Saksa sõjaväes ja redutasid hiigemetsas. Nende juurde läks ka õde. Kõigist kolmest said bandiidid. Ninamehed kasutasid neid kõige rāpasemate tegude kordasaatmisel. Poisid olid mõlemad isegi veidi kohtlased ja vähearenenud. Alfred pääses vanusega koolist enne kolmanda klassi lõpetamist, vanem istus igas klassis 2—3 aastat. Lugada oskasid nad vaevalt, kirjutamisega oli veelgi suurem tegu.

Selle pere saatus oli üldse kurb. Sel ajal kui lapsed val-

Töö ehitusel käib

Valgamaa noored tulid appi

Andres Ojasoo juhtis töid
Leevakul

Feliks Pärtelpoeg (vasakul)
peab nõu

Puuseppade brigaad on ametis

Jaan Kaarna (paremal) ja Juhan Mandre 1947. aasta ühel keved-
päeval aru pidamas, kuhu ehitada trampliin

Kasaritsas algasid metsatööd ja materjali varumine trampliini ehitamiseks

See on kommunistlike noorte töövili

Leida Mägi, üks sadadest
Leevaku ehitajatest

Valter Jedase ema

Valter Jedase noorusmaa
Piksa kaldad. ▶

◀ Vastseliina motiiv

Hans Vall

Tilsi koolimaja. Siin töötas
pioneerijuhina Valter Rõigas

Tilleorg Laheda vallas

Võru 8-kl. kooli 2. pioneerimalev, mis kannab Hans Valli nime, paadimatkal Võhandu jõel

Anastassia Tamm

Vassili Talumees, Põlva Tootmisvalitsuse juhataja, töötas Leevaku ehitamise päevil ELKNÜ Võrumaa komitee sekretärina

Alidia Tamm

Hans Vall (vasakult teine) jooksukrossi stardis

Eilseid võitluspaiku on Haanjamaal rohkesti. Meegomäel on praegu aga üleliidulise kuulsusega võistlustross

Killuke Haanjamaa ilu ja...

... inimesi, kes on aegade jooksul aidanud Haanjamaal noorte elu korraldada. Foto on tehtud komsomoliveteranide kokkutulekul 1967. aasta sügisel. Esireas keskel Feliks Pärtelpoeg

dades rüüstasid ja tapsid, poos isa end meeleheitest üles. Ema läks peast segaseks...

On teada jutuaajamine, kus ühe talu peremees, endine kaitseliidutegelane, ahvatles Haljand Kooviti.

«Milleks meile hobulaenutuspunkti juhatajat! Luusib aina ringi, viriseb...»

Joodi. Joodi mõistuse kaotamiseni. Neli päeva hiljem maeti Kooraste valla hobulaenutuspunkti juhataja Erich Hüva kabeliaeda. See oli 1945. aasta septembris.

Siit algab tapmiste ahel. Sama aasta novembris röövisid nad paljaks Uusi talu. Nad teadsid, et rahvas neid vihkab, et neil pole kelleltki armu loota. Seda metsikumaks nad läksid.

Kuid rahva viha eest ei pääsenud ükski Kooraste bandiit. Jaan Tikerpuu, kes oli valitud selle tapjate salga juhiks, tabati. Haljand Koovit ja August Hallop said tulevahetuses surma. Teised kadusid Koorastest ja ühinesid nendega, kes tegid veretööd veel 1949. ja 1950. aastal. Auleid Toomsalu sai pärast Ölme Tedre tapmist bandiitide salga juhiks. Siis antigi talle hüüdnimi «Kapten». Nii nagu nad olid minetanud inimese näo, olid nad unustanud oma nimedki. Omavahel kõnetasid nad üksteist nii: Jumbo, Vanapeni, Tiks, Doktor, Ori, Putlane...

*

Nõukogude aktivist Lembit Labi langes Auleid Toomsalu ohvriks 1949 maikuus. Bandiidid jälitasid teda mitu nädalat, kuid nende kätte sattus ta juhuslikult. Nad magasid kolmekesi Viitinas Sarapuu talus — Auleid Toomsalu, Elmar Pettai ja Berliinist arstidiplomi saanud Valter Pallo. Nad ei saanud alguses unistena pererahva jutust hästi aru. Toomsalu taipas viimaks.

«Labi tuli...»

Lembit Labi oli Sarapuu tallu tulnud mingi teatega.

Toomsalu küsis:

«Kas ta on üksinda? Ega tal järsku relva ole?»

«Paistab, et ei ole,» vastati.

Nüüd läksid nad julgeks. Valter Pallo silmis süttis too sadistlik tuluke, mida kaaslased olid harjunud nägema siis, kui «Doktoril» sünnib mingi idee.

«Mitte tappa, mitte mingil juhul tappa,» sosistas ta.

Nad hüppasid kolmekesi selja tagant Lembit Labi peale.

Auleid Toomsalu ei suutnud end siiski ohjeldada ja lajatas ohvrile püstolipäraga kuklasse. Lõök oli nii tugev, et Lembit Labi kaotas teadvuse.

«Doktor» manitses:

«Ole mõistlik, poiss, ole mõistlik, muidu jääme lõbust ilma.»

Nad sidusid ta käed ja jalad kinni ning lohistasid Sara-puu talust Edgar Kirbitsa tallu. Siin nad toibusid ohvri teadvusele ja siis algas ülekuulamine — «lõbu», nagu Valter Pallo oli öelnud.

Nad piinasid inimest kolm tundi. Seda ei saa kirjeldada. Sadismi ei saagi sõnadega edasi anda. Nad tegid Lembit Labi kallal kõike, mida oskasid ja õppinud olid. Bändiitide nürile jõhkruisele lisandus arstiaju koolitatud peen sadism. Lembit Labi oli teadvuseeta. Siis vedasid nad pool-surnud, vaevu hingava inimese metsa äärde ja matsid maha. Pärast seda tegid suitsu ja jõid. Naersid ja jõid. Jalutasid ja jõid. Vilistasid ja jõid. Siis vaatas Valter Pallo kella ja ütles:

«Nüüd haud uuesti lahti!»

Kui laip välja võeti, konstateeris «Doktor»:

«Lõpp!» Ja lisas: «Nüüd me siis teame ka seda, kui visa on kommunisti hing.»

Ülekuulamisel püüdis Auleid Toomsalu, selle elajaliku teo üks juhte ning algatajaid, meelegaheitlekult tõestada:

«Mina teda elusalt ei matnud, mina olin selle vastu. «Doktori» sõna jäi seekord peale.»

Septembris 1949 tapsid nad Sisase ja tema abikaasa. Auleid Toomsalu hingel olid ka kooperatiivi juhataja Kaljuvee ja tšekist Vänter...

Tapmised, tapmised, lausa lõputuna näiv rida.

Siiski mitte lõputu.

*

Aprillikuu tuli Osulasse veel reeteega. Päikesesilm aga oli sinihallis taevast juba õline ja talv hakkas sulama. Öösel vastu 1. aprilli külastas Voldemar Valuskit üks külamees Sulbist.

«Neid on nähtud Parmu veskis... Tõsi jutt...» Seletus paistis usutav. Aega ei tohtinud raisata. Kui helistada Võrru ja kutsuda sealt miilits, võivad bandiidid kaduda seitsmesse tuulde.

Voldemar Valusk kutsus kokku valla komsomoliaktiivi. Heimi Rosse asemel töötas nüüd komsorgina August Laskar, noormees, kes alles nädala eest oli vabanenud armeest. Temale polnud vajadust kaht korda seletada, milles asi. August Laskar oli niisama julge ja südikas nagu eelkäijadki. Juba esimesel töönädalal, kui kedagi polnud käepärast, oli August Laskar pakkunud end võivoori saatjaks. Ja juba esimesel retkel näitas ta tulevahetuses, mis mehega on tegemist. Ta lõi ühe automaadiga rünnaku tagasi, õigemini — bandiidid ei julgenud metsast voori kallale tullagi.

Neid sai kokku paarikümne ümber. Ka Voldemar Rosse läks kaasa. Kella kuue paiku sõideti regedega Osulast välja.

Voldemar Valusk tundis ümbrust ning teid hästi. Ühe ree laskis ta tükk maad teistest ette. Söödaks.

Parmu veski juures ei juhtunud midagi. Nad läksid edasi. Partorgi arvestus osutus õigeks. Nõlvakul avati esimese ree pihta tuli.

Kohalikele poistele oli asi sekundiga selge.

«Ah-aa! See on Määritsa talu.»

Maja piirati ümber ja lahing võeti vastu. Voldemar Valusk hindas olukorda: tormijooksuga võib ainult noorukite elu ohtu asetada, olgugi et tulipäised poisid tahtsid kohe üle lageda nurme talu peale minna.

Valusk naeris: «Seda nad seal sees ootavadki. Ei, sõbrad. Siin võidavad närvid ja kannatus. Nüüd nad enam ei pääse, olgu neid kuitahes palju.»

Tuli avati talu pihta mitmest küljest. Sealt vastati samaga. Aeglaselt haugatas ühest mustast aknaavast sekka ka kuulipilduja.

«Kes seal Määritsa juures muidu elavad?» päris Valusk poiste käest, kes lamasid lumel ja tulistasid vaibumatu hasardiga.

«Vana perenaine. Marta ja siis veel... Üks tüdruk on ka seal...»

Midagi ähmast Voldemar Valuskile igatahes meenus. Ta oli toda tüdrukut kusagil peol kohanud, kas tantsinud või lihtsalt niisama peojuttu puhunud. Tüdruk polnud näotute ega rumalate killast. Mõtted katkestas mitte kuulipilduja ägenenud tärin, vaid kõrval lamava nooruki erk imestus: «Oh-oo! Vaata, kes seal seisab!»

Rätik õlgadel, kaks tugevat jalga paksu lumme toetatud,

seisis teeraja kõrval tüdruk. Tema olemises oli midagi kõhklevat. Ju ta nii arutaski: kas minna tagasi või oodata, mis saab. Kuna teda märgati, otsustas lihtsalt seista.

Nooruk Voldemar Valuski kõrval oli automaadi lumme lasknud ja taskust püstoli rebinud. «Üks on siis käes.» Poisi sõnadest taipas partorg ka mõtet.

«Hull oled või!» käratas partorg vihaselt. Sõnad tulid tõepoolest ägedalt ja viha oli teesklematu ning viis nooruki segadusse. Kuidas partorgi mõista? Neil oli õigus tasuda. Nende kohus oli tasuda. Sõbra ja seltsimehe Heimi Rosse eest, Virve eest, kõigi isade ja vendade eest.

Nad kõik olid sama maa lapsed, Võrumaa poisid. Paljudel neist olid kulunud lambanahksed kasukad seljas ning katkised kalossid villaste sokkide varjuks nõoriga jalga seotud. Nende mõtted olid lihtsad, kuid ausad. Nende südamed olid puhtad.

Tüdruk polnud nendega, ta oli nende vastu. Toitis ja magatas bandiite. Rännakule asunud poiste arvates oli piir selge ja terav. Seda oli partorg ise neile õpetanud. Mis tuuled siis nüüd järsku partorgis puhusid? Küllap tekkis igaühel vastukäivaid mõtteid ning tundeid, kui Valusk tüdrukule hüüdis: «Tere...!»

Tüdruk tuli lähemale. Tema heledaist silmist ei osanud keegi õieti midagi välja lugeda. Oli seal viha, segadus või tuimus?

Talust oli teda juba märgatud, tulistamine jäi harvemaks ning lõpuks lakkas.

«Mine koju, kui tahad!» ütles Valusk. «Tee nii, kuidas tunned!»

Tüdruk vaikis. Siis küsis: «Tuld selga ei tõmba?»

«Ei! Selle peale minu sõnal!»

Partorgi käsk anti edasi kõigile. Teda ei tohi tulistada. Tüdruk läks ja talle pidid kõrvu jääma partorgi sõnad: «Kui julged, siis ütle neile seal, et andku alla. Ega me siit enam sammugi tagane.»

Tulistamine algas uuesti. Künä koos rehealusega süttis maja lähedal põlema ja selles segaduses püüdsid kuus bandiiti metsa joosta. Küllap lootsid kusagilt abi saada. Põgenejaid tabas kolmest küljest täpne tuli. Kolm niideti maha, kolmel õnnestus majja tagasi joosta. Ühel nendest kolmest lumele jääjaist, ühel pikal, tursakal, olid seljas tapetud varumisvoliniku rõivad — punane lambanahkne kasukas ja vildid. Kasukataskust tõmbas Voldemar Rosse

välja peotäie igasuguseid pabereid. Nende hulgas oli Heimi Rosse, tema tapetud venna elukindlustuspoliis. Voldemar Rosse ei suutnud pisaraid tagasi hoida. Tasujate vihatuli sai uut õhku. Ikkagi siis nemad.

Kuid siis tuli tüdruk jälle maja uksele. Tuli vaibus. Tüdruk andis edasi bandiitide otsuse: nemad ei kartvat, nendele tuleb varsti esmaklassiline täiendus appi. Neid olevat palju.

Valusk muigas. Teda huvitas rohkem tüdruku enda arvamine. Too ütles, et seal majas on raudristidega kroonitud julged mehed, kes palju raskemaid lahinguid oskavad võita.

«Mitte võita, vaid tappa. Tapjad pole veel võitjad. Ma ütlen sulle ausalt, et mul on villand. Mul on muud teha kui siin lumel lamada. Täna pidin hakkama vilja puhastama...»

Tüdruk jäigi sidepidajaks. Ei, ta oli rohkem. Ta oli nagu lakmus. Tema sõnad ja nägu näitasid tema värvi, temas toimuvat ja Voldemar Valusk oskas sealt välja lugeda ka värvimuutusi. Ta rääkis temaga lahkelt ja kannatlikult, ta nägi ka seda, et tüdruk pole hull, kes aru ei saa.

Ühe retke ajal, kui tüdruk majja tagasi läks, veeresid tal pisarad üle põse. Rohkem ta enam ei tulnud. Nad küulsid majast üksikut, heledat lasku.

Lahing kestis veel kaua. Alles lõuna ajal kella kahe paiku tehti Määritsa talus viimane bandiit kahjutuks.

Nemad, paarkümmend Sõmerpalu valla noorukit, mõistsid oma partorgi jäägitult, hakkasid taipama, mis on võit ja missugused on võitlejad. Sama poiss, kes hommikul tüdrukut nähes oli püstoli haaranud, ütles pärast:

«Kahju on tast!»

Partorg, kes ise nimetab kaheksa tundi kestnud lahingut «poliitõppuseks», tundis poisi sõnadest südames sooja.

*

... Brigadir pööras «Volga» Osula teele. Siin seisavad samad majad mis toonagi, ainult orgu on kerkinud juurde Võhandu kolhoosi uus helehall keskusehoone. Siin jätsime hüvasti. Enne kui Voldemar Valusk käe ulatas, tegi ta imelihtsa kokkuvõtte:

«Oh, kurat, oli löömist küll!»

VÕHANDU VALGUS

27. juunil 1947. aastal arutas ELKNU Võrumaa Komitee büroo Laheda valla Vardja külanõukogu kommunistlike noorte ja noorte üleskutset kõigile Võrumaa kommunistlike noorte algorganisatsioonidele, kommunistlikele noortele ja noortele — Leevaku hüdroelektrijaama ehitustöödele kaasaaitamiseks.

1947. aasta 3. juulil ilmus ajalehes «Tööraha Elu» üleskutse. See oli Laheda valla Vardja külanõukogu kommunistlike noorte ja noorte üleskutse kõigile Võrumaa komсомoli-organisatsioonidele, kõigile kommunistlikele noortele ja noortele. Sellele üleskutsele kirjutasid alla Paul Korol, Laheda vallakomitee sekretär, Hans Vall, Vardja küla algorganisatsiooni sekretär, Aksel Uiibo, Laheda valla kommunistlik noor, ja Heino Ruus.

Üleskutse sisu oli paljudele hämmastav. Ehitada Võhandu jõele — Leevakule — hüdroelektrijaam! Laheda valla noored kohustusid töötama ehitusel igaüks 40 tundi.

Enne kui üleskutse ajalehte jõudis, oli Hans Vall esitanud oma plaanid maakonna büroole, pidanud koosolekuid Lahedal ja mujalgi.

Leevaku!

Paljud Eestimaa noored tänasest põlvkonnast on näinud Bratski ja Krasnojarski jaama tulesid, paljud on osa võtnud Narva hiiglaste ehitamisest ja sajad kommunistlikud noored on saanud lähetuse praegu kerkiva uue elektrijaama ehitusplatsile.

Leevaku oli tänases valguses vaid väike, nõrk vahaküüna. Kuid oma ajas oli ta suur valgus, vägev jõud. Lenini sõnad «Kommunism on nõukogude võim + kogu maa elektrifitseerimine», mis täna ehivad maailma suurimat, Bratski tammi, seisid kunagi ka Leevaku väikese jaamahoone seinal.

Leevaku ehitati kommunistlike noorte jõul. Suvel alustati tööd ja Suure Oktoobri 30. aastapäevaks süttis valgus.

Büroo kiitis Laheda valla noorte algatuse heaks. Büroo otsuses seisab sõna-sõnalt:

«Võtta Leevaku hüdroelektrijaama ehitustööd oma šefluse alla ja tõmmata laiu noorsoo hulki ülitähtsa (minu sõrendus M. K.) ürituse läbiviimisele...»

Ülitähtis!

Selle sõna paigutamine ametlikku dokumenti ei olnud

juhuslik. Leevakut ja tema ehitamist tuleb mõista ja vaadelda oma ajas. Sõjast laostatud maa, pimedad talutared, lambid, mille jaoks ei olnud poes küllaldaselt õli ja puudu-
sid klaasid ning tahid, lapsed, kes õppisid õhtuti küünla-
valgel ning unistasid elektrituledes säravast linnast. Nii-
hästi kodanlikus Eestis kui ka neil aastail pärast sõda
tähen das linn maalapsele eelkõige valgust, elektrit, mis
valgustab, soojendab, elektrit, mille jõul töötavad vabri-
kud, pliidid, triikraud ja kinod.

Leevaku aga oli rohkem kui ainult kilovatt-tunnid. Lee-
vaku on ka täna rohkem kui kahekümne aasta jooksul
antud vool. Leevaku on Võrumaa noorte ennastsalgava
töö ja poliitilise võitluse monument. ELKNÜ maakonna-
komitee büroo mõistis seda hästi, kui ta rõhutas otsuses
sõna — ülitähtis.

Püüame seda lahti mõtestada ning peatume veel kord
sõnal «elekter». Lapsed õppisid, tõi küll, elektrit juba
kodanlikul ajal kooliõpikuist. Praktiliselt polnud elekter
veel nimetamisväärselt tunginud maarahva ellu. Elekter
jäi paljudes kohtades maainimese teadvuses mingiks pool-
imeks või maagiaks.

Maakonnakomitee bürool kaaluti elektri jaama ehitamist
õige mitme nurga alt. Keegi tuli välja näiteks mõttega:
«Aga kui kulak või bandiit tuleb ja meie ehituse õhku
laseb, mis siis?» Pärtelpoeg ütles: «Kus me ise oleme? Ja
kui see peakski neil õnnestuma, siis ehitame ikka üles.
Alustame otsast peale, alustame kas või kaks või kümme
korda, kuid ikka teeme valmis.»

Ja täpselt ei mäleta enam keegi, kas ütles tookordne maa-
konnakomitee sekretär Vassili Talumees (sekretäridena
töötasid komsomoli maakonnakomitees Pärtelpoeg, Talu-
mees ja Vassiljev), Paul Vassiljev või mõni teine välja
mõtte:

«Kulak vihkab kõiki nõukogude võimu ettevõtmisi ja kõiki
nõukogude inimesi. Me teame ning tunneme seda viha.
Kulaku pimedate viha läbi oleme kandnud suuri ohvreid.
Kuid teadke, Leevaku jaama ehitamine tekitab kulakus
ürgse viha kõrvale veel ühe teise tunde. Temas tärkab ka
uudishimu: kas tahavad hullud tööpoolest elektri jaama
valmis teha?»

Millist konkreetset jõudu siis maakonnakomitee büroo
kulaku hambakiristamisest ja bandiidi tegutsemisest hoo-
limata arvestas?

Kõigepealt rahva jõudu, usaldust ja toetust, mis jäägitult kuulus nõukogude võimule, nende inimeste mehisust, tahet ja julgust, kes olid asunud elu paremaks korraldama, kes ennastsalgavalt töötasid.

*

Leevakule on ükskõik kust tulles kõige parem võtta orientiir kunagise tellisetehase pika pruunikaelalise korstna järgi. Leevaku oli ja on peidetud metsade rüppe ja võõras võib temast kergesti mööda põrutada.

Kodanlikul ajal oli Leevakul väike jõujaam, mis andis elektrit mõningatele taludele, siin kraasiti villa, kedrati lõnga, vanutati ja värviti riidet ning jahvatati püüli. Taganevad Saksa sõjaväeosad lasksid silla õhku ja süütasid hooned põlema.

1947. aastaks olid varemed umbe kasvanud, Võhandu jõgi jooksis kasutult ning vabalt nagu noor sälg.

On mõistetav kogu maakonna komsomoliaktiivi erutus. Veel praegugi meenutavad aastates mehed, tollaegsed bürooliikmed unetuid öid, tüütuid küsimusi, mida ühegi tahtega ei saanud peast minema peletada, tunnet, mis tekkis iga telefonihelina peale, kui aparaadist kostis: «Räägib Leevaku!»

Leevaku oli kogu vabariigi noorte esimene suur ühistöö pärast sõda. Leevakule olid pööratud kogu vabariigi pilgud, niihästi nendest silmadest, mis uskusid, lootsid ning toetasid, kui ka nendest, mis irvitasid.

Tegelikult vastutas elektriijaama ehitustööde eest Põllumajanduslike Ühistute Maakondlik Liit. Nemad olid projekti elluviimisel peremehed. Komsomol oli šefiks.

Komsomoli üleskutse leidis Võrumaa taredes tundlikku kõlapinda. Ehitajaid, eesotsas vallakomiteede sekretäridega, tuli juba esimestel päevadel nii ohtrasti, et uued mured, mida komsomoli maakonnakomitees ei osatud uneski näha, murdsid sisse kõigist akendest ja ustest.

Leevaku hüdroelektriijaama ehitustööde juhtimiseks moodustati staap. Sinna kuulusid Räpina valla partorg Oskar Haugas, Räpina valla kommunistlike noorte organisaator Elmar Loorits, kohaliku põllumajandusühistu esimees ja

veel teisigi, kes pidid vastutama toitlustamisprobleemide, transpordi, spordi, kunstilise isetegevuse ja paljude muude asjade eest.

Staapi juhtis Feliks Pärtelpoeg. Alles hiljem said Leevaku ehitajad teada, et selsamal ajal kavandas nende esimene sekretär juba Vastse-Nursi elektrijaama ehitamist (tööd algasid 1. augustil ja jaam anti eksploatatsiooni 1948. aastal ÜLKNÜ 30. aastapäevaks), et Pärtelpojale oli Leevaku vaid üks lüli tööde ja ettevõtmiste lõpmatuna paistvas ahelas. Kui midagi muret oli või viltu läks, helistati ikka talle. Esimestel tööpäevadel helises telefonis esimene SOS.

«Tööriistadest on puudus, rahvast tuli rohkem kui arvasime.»

Kuigi oli teada, et tulija peab kaasa võtma kirve, sae või labida, selgus kohapeal: kust neid võtta?

«Vanamees ütles kodus, et kaika võid kaasa võtta!» seletasid paljud.

Kuidagi saadi tööriistade põuast üle. Tööle asuti 5-liikmelistes brigaadides. Igal õhtul tehti tööst kokkuvõtteid ja parimaid brigaade autasustati.

Esimesed päevad rõõmustasid tegijaid ning ka ettevõtjaid: puhastati varemeid ning alustati metsatöid. Siin erilist oskust vaja ei läinud. Valmistati 100 palki ja saeti katuse-laastudeks plokke.

Räpina vallas oli tol ajal üle 80 kommunistliku noore. Nad võtsid kohustuse: igaüks töötab Leevakul vähemalt 50 tundi.

Iga tulija võttis loomulikult kaasa ka oma moonakoti. Enamasti oli aga nii, et see sai kolme päevaga tühjaks. Mis siis? Tuli sedagi ette, et mõni õrnemast soost ehitaja nutma puhkes. Staabil polnud ju omalt poolt midagi pakku. Poest tol ajal veel süüa osta ei saanud.

Enamasti lahenes olukord siis, kui Pärtelpoeg Võrus mootorratta sadulasse istus, Leevakule kihutas ja kohapeal midagi organiseeris. Üht-teist oli ju võimalik teha. Oli võimalik sõlmida kokkulepe ümberkaudsete piimaühistutega, et nad ehitusele petipiima müüvad. Räpinast, olgugi et sinna oli üheksa kilomeetrit, võis leivatehasest leiba ja jahu saada, vaja oli vaid korraldada toiduvalmistamine kohapeal.

Pärtelpoeg tundis, et Leevaku oma tuhande pisimurega seob teda kätest ja jalust. Aga muu töö, kogu suure orga-

nisatsiooni juhtimine, ei tohtinud ometi tunnikski unarusse jääda. Kuskil pidi olema väljapääs, õige lahendus. Lahenduse otsimisele kiirustasid teda veel mõningad teisedki asjaolud. Nii kuidas metsadest Võhandu kaldal tulid palgid ehitatava tammi juurde, ujusid ka vallast valda mustad kuulujutud elust ehitusel. Komsomoli maakonnamitee töötajad oskasid juba teha selget vahet, missugust juttu levitab rahvavaenlane, missuguse murega on tõi taga.

Kui kord üks tõsine talumees talle oma arvamuse ütles, jäi sekretär kauaks mõttesse. Talumees ütles suisa:

«Sääl tüdriku ja poisi lööva muku hörspilli.»

«Noorte asi, kas sul on kade või?» naljatles Pärtelpoeg vastu. Mees aga pajatas veel sellest, et tema enda poeg on mitmel laupäeval koju tulnud ja suust on käinud kange puskarilõhn välja.

See oli halb.

Leevakule oli vaja juhti — ustavat, kindlakäelist, printsiipiaalset. Niisugust poissi, kes elaks ja töötaks Leevaku ehitajatega ühe katuse all elektriijaama valmimiseni, kes õpetaks ning juhiks, kasvataks ning võitleks.

Pärtelpoeg tegi valiku.

*

Andres Ojasood tunneb vist küll iga võrulane. Ja küllap needki, kes võrulased pole. Kui meest ennast näinudki ei ole, aga mõnel varasel hommikutunnil Võru võõraste-maja toas raadio lahti keerad, juhtud sageli kuulma diktori sõnu:

«Rahvusvahelisest olukorrast kõneles Andres Ojasoo.»

Toimekal ja tõsisel EKP Võru Rajoonikomitee lektoril ei möödu vist päevagi loenguta.

1947. aasta suvel töötab ta komsomoli Võru vallakomitee sekretärina. Kuupäev on küll meelest läinud, kuid juulikuu keskpäik see ikka oli. Talle helistas hommikul Pärtelpoeg.

«Sa, Ojasoo, tule täna kell 12 minu juurde!»

Sekretäri hääl oli kuiv, toon käskiv ja kuidagi kiirustav. Ojasoo oli jõudnud tähele panna, et kui mõni raske asi kiiret lahendamist nõuab, muutub Pärtelpoeg selliseks karmiks ja käskivaks. Ta ei naerata siis ega salli vasturääkimist. Siis muutub mees komandöriks.

Andres Ojasoole polnud käsku vaja korrata.

Miks Pärtelpoeg valis tema?

Niisuguse või umbes niisuguse elulooga poisse oli Võrumaa paljudes valdades.

Andres Ojasoo isa oli oma nooruses olnud sulane, siis pooleteramees ja lõpuks rentnik, Andres Ojasoo kuulis juba varases lapsepõlves (sündinud on ta 1924. aastal) oma isa suust sõnu, mis mõtlema panid. Isal oli suupruugiks öelda: «Pursuide värk!»

1941. aastal oli Andres Ojasoo olnud komsomolikandidaat ja fašistide käsilased kimbutasid teda õige tükk aega. Kui ta nende küüsisist pääses, putkas metsa ja elaski metsas kuni maakonna vabastamiseni fašistlikust ikkest. Siis astus Nõukogude armeesse. Teenis 17. polgu esimeses pataljonis ja sai Tolgu küla all Saaremaal miinikillust haavata. Ta viidi haavu ravima Siberisse Irkutski lähedale. Koju tuli Andres Ojasoo tagasi 1945. aasta suvisteks juba elu näinud ja elu mõistma hakanud noorukina. Ta tuli Isamaasõja invaliidina. Tööle hakkas noormees esialgu Võru valla varumisagendina, hiljem edutati noorte juhtijaks samas vallas.

Andres Ojasoo ei pea mitte juhuslikult lektoriametit. Lektoritöö nõuab oskust luua kontakti kuulajatega ning mõjutada inimesi veenva sõnaga. Andres Ojasoo oskas juba tol ajal haarata ja kasutada õiget sõna õigel kohal. Ta oli juba siis energiline mees.

Kell 12 kokkulepitud ajal astus ta Pärtelpoja kabinetti. Komsomoli maakonnakomitee oli üle viidud Liiva tänavale ja kabinet asus teisel korrusel. Pärtelpoeg puuris Andres Ojasood tõsiste silmadega õige mitu minutit, siis selgitas asja kummaliselt lühidalt. Nii oli tal teinekord kombeks.

«Varsti tuleb siia põllumajandusühistute veoauto. Selle auto pärakastis on traati, tsementi ja muud kaupa. Sa lähed istud sinna traadikerade otsa ning sõidad Leevakule. Täna alates oled sa Leevaku elektriijaama ehituse staabiülelem.»

«Kas ma tulen toime?»

«Peab tulema. Sõna on antud. Oktoobrirevolutsiooni 30. aastapäevaks peab jaam käima hakkama!»

«Mul ei ole kogemusi!»

«Mul ei ole ka anda,» lausus Pärtelpoeg ja naeratas siis:

«Aga ära muretse, sealt saad!»

Andres Ojasoo jõudis Leevakule vastu õhtut. Sõideti Rápina kaudu ja tee tolmas. Auto liikus nagu jahu sees. Töö oli ehitusel selleks päevaks lõppenud. Leevaku oli vaikne ning tühi.

Ruumides, kus poisid elasid, olid põrandad täis põhupulbrit ja petipiima hapnemisest õhk paks. Seinte ääres olid kotid, mõni lihtne ning takusest riidest, oli kodusel viisil meisterdatud puukohvreidki ning okupatsiooniaja pärandina vasikanahaga ülelöödud sõduriranitsaid.

Andres Ojasoo ei näinud hingelistki. Aga see tühjus ja korralagedus ei mahtunud talle hinge. Ta tahtis hakata tegutsema saabumise esimesest hetkest. Ta suhtus oma ülesandesse suure vastutustundega.

Viimaks tuli üks tüdruk: «Külas on simman, kõik läksid sinna!»

«Mine ja kutsu staabi liikmed, ütles, et Võrust tulid!»

«Mispärast?» imestas tüdruk. «Homme saad kõik kätte!»

Kui päike loojuma hakkas, tulid osa rahvast ja staabi liikmed viimaks koju. Paar poissi tuikusid. Ojasoo ei kartnud neile kogu rahva ees seda öelda. Staabiülema noor hääl kõlas selgelt:

«Olete purjus?»

«Mes tost,» kostis teine. «Ega me põrknaimejad ole. Esi vanemba võtseva ka viina.»

Andres Ojasoo mõistis, et rohkem rääkida oli hetkel mõtetu. Sissejuhatus igatahes oli tehtud ning hea seegi.

Järgmisel hommikul kell 6 oli äratus ja rahvas käsutati hommikuvõimlemist tegema.

Sellest vigurist ei saanud Võrumaa poisid aru. Aga et lõbus oli ja nalja sai ja et see nali paremini une silmist viis, siis võimeldi tõrkumata.

Tööle mindi rivikorras. Lauluga. Laul hakkas rahvale meeldima. Kui rahvas metsas ning varemeis rassis — neil päevil oli väljas 60—70 ehitajat —, lahendas vastne staabiülem teisi elumuresid. Kõigepealt söögiasi. Külast võeti küüdimees ja üks staabi liige sai ülesande:

«Ära enne tagasi tule, kui on kapsast, piima, tangu, jahu, kõike, millest saab süüa teha.»

Toiduhankija läks ja enne kui ta tagasi jõudis, helistati mõnest ühistust Ojasoole. Ei olnud nendes telefonikõne-

des sõnu nagu «palun, tänan,» vaid läbi traadi tuli sõim:

«Täitmata kotid! Mis te veate neid lapsi sinna kokkul Mis kasu sest on, meie seda elektrit niikuinii ei näe. Muudkui süüda! Homme enam ei anna.»

Kuid anti järgmisel ja ülejärgmisel päeval, juulis ja augustis ja septembris. Räpina tehnikumist toodi välikatel, mis maja ette kividele üles pandi. Hommikuti aga kostitati ehitajaid paksu odrajahupudrugaga. Kord ütles Andres Ojasoo mulle niisama jutujätkuks:

«Ei tea, kas Smuul peaks seda putru veel mäletama. Tema pudrul oli alati võisilm sees. See oli austuse märgiks, sest kõiki teisi ametimehi olid poisid näinud, kirjanikku nägid ihusilmaga esimest korda.

Et Leevaku ise eesti rahvale kirjaniku annab, seda ei osanud keegi mõelda.»

Paul Haavaoks tuli Leevakule, tōsi küll, hiljem. Haavaoks tuli koos Järvesuu poistega.

Esimesed töövõidud Leevakul ei kuulunudki Järvesuu poiste brigaadile. Öhtul pärast töö lõppu tehti alati kokkuvõtteid. Siis seisti ravis ja Andres Ojasoo rääkis tublidest töömeestest. Staabiülema säilinud märkmetes on üks esimesi tööpäevi kirja pandud nõnda:

«Agaralt oli töö juures Leida Mäe brigaad. Tema brigaadi ülesandeks oli palkide parvetamine ehituskohale. Linda Selge brigaad aga muretses vana ehituse juurest telliseid, puhastas ja ladus riita.

Päeva lõpus raporteeris Laheda vallakomitee sekretär Paul Korol, et tema 9-liikmeline brigaad on päeva jooksul peale laadinud enam kui 150 koormat liiva ja tühjendanud need koormad tammi muldkehale. Leida Mäe brigaad on parvetanud 75 palki ja Linda Selge brigaad puhastanud üle 1000 tellise.

Päeva parim brigaad sai ELKNÜ Võrumaa Komitee rändpunalipu. Selle sai Laheda vald. Lipu võttis vastu Paul Korol.»

Kolmest esimesest ELKNÜ Võrumaa Komitee poolt organiseeritud viispäevakust võttis Leevakul osa 223 noort Laheda, Kooraste, Mäe, Valgjärve ning Veriora vallast. Pooled osavõtjad olid kommunistlikud noored.

Mis nad teha suutsid?

Üliõpilaste ehitusmalevate ja Narva elektriijaama ehitajate töö valguses on Leevaku kordaminekud võib-olla küll kasi-

nad, aga tol ajal näitasid nad ometi kogu vabariigi noorsoole, milline on ühistöö jõud.

Valmistati 220 ehituspalki ja 96 ruumimeetrit katuse-laastuplokke, tehti 69 ruumimeetrit küttepuid ja 62 ruumimeetrit küttehagu. Palke parvetati kolme kilomeetri kauguselt mööda jõge.

Tammi ehitamiseks veeti 257 hobusekoormat liiva, kruusa ja kive, vanast müürist puhastati 1500 tellist, mis kasutati uue müüri ladumiseks. Ehituspaigalt kõrvaldati enam kui 10 tonni vanarauda ja noorte seppade brigaad valmistas sepikojas suure hulga tööriistu.

Ehitusplatsile toodi saekaater ja laastulöömismasin.

Iga palgi, liivakoorma ja tööriista valmistamisega on igal ehitajal seotud oma mälestused.

Kas või sellesama saekaatri toomine. Andres Ojasool on see kõik nii elavalt silma ees, nagu oleks asi juhtunud eile.

«Lokomobiil, raibe, oli vana. Ei pidanud Räpinast Leevakuni vastu. Viis kilomeetrit enne Leevakut viskas tossu välja. Läksime öösel talle metsa vahele järele, sest hommiuks pidi saekaater kohal olema. Kõik tulid, ka tüdrukud. Kätejõul tõime selle rauahunniku kohale.

No oli rassimist! Mäletan, Viive Madisson oli ka platsis, Viive oli mitme mehe eest...»

Viive Madisson töötab praegu Võru Rajooni TSN Täitevkomitee osakonnajuhatajana. Ta on üks neist, kes Sõmerpalu vallas astus Kommunistlikku Noorsooühingusse pärast seda, kui bandiidid 13. märtsil 1946 tapsid peaaegu kogu valla-aktiivi. Ta jutustab siiralt:

«Kaalusin oma sammu kaua. Komsomoli astumine oli noil nädalail tõepoolest eluohtlik. Ikkagi läksin. Läksin lihtsalt sellepärast, et mõistsin: mida rohkem meid on, seda kiiremini läheb elu normaalseks. Inimene tahab ju elada.»

Töörõõmu vahele pudenes Leevaku ellu ka murepipart. Öhtuti, kui Andres Ojasoo andis noortele loa jalakeerutuseks, sigines tantsupõrandale sageli neid, kes päeval tööl ei olnud, öhtul aga mängisid simmanikangelasi. Enamasti olid nad riiakad, katsusid tülisid provotseerida, lõõpisid tüdrukute kallal ja irvitasid nende poiste üle, kes pakutud puskaripudeli tagasi lükkasid. Neil öhtuil, mil väsinud ehitajad jalakeerutuseta naridele pugesid (Andres Ojasoo initsiatiivil asendati magamispõhk mitmekordsete naridega), hiilisid kutsumata külalised öö varjus ümber

Leevaku, meelitasid puskariga ja püüdsid juttu alustada.

Tantsida Leevakul armastati. Enne väsis pillimees kui tantsijad.

Võrumaa lapsed olid oma kodudes talutöö kõrvalt harva saanud maitsta peorõõme. Olid üksikud sünnipäevapeod, kus vanemad inimesed sõid-jõid ja viinauimas ka laulu jorutasid, matused süldi ning peenleivaga, ja harvad leeripeod, kus noored pidid laulma: «Noorus ei tu-ule iial ta-agasi.»

Leevaku tantsuõhtud olid nende elus uus rõõm, samuti ühised retked Rāpinasse kinno. Mis sest, et jalgsi tuli minna, seda lõbusam oli. Nad ehitasid ise Leevakule estradaadi, kus Rāpina valla isetegevuslased käisid kontserte andmas. Mõnikord aga loeti luuletusi ja katkendeid Pavel Kortšaginist.

See kõik oli nende elus uus.

See kõik ei meeldinud neile poistele ja tüdrukutele, kelle juured ulatusid kulakutaludesse.

Andres Ojasoo mäletab selgesti Leevaku tantsuõhtutelt silmapaare, mis olid täis tumma viha. Kaklema ei läinud ta kellegagi, kuigi käed mõnikord sügelema hakkasid. Aga sõnavahetuse ägedatest minutitest jäi talle meelde pilke, mis rääkisid:

«Oota, kurat, ka sinuga klaarime 'arved!»

Nood kutsumata külalised jäid harvemaks, kui Andres Ojasoo konfiskeeris puskarivabriku. See oli sisse seatud olse ehituse külje alla, 100—150 meetrit Leevaku tammikust, Rāpina—Tartu maantee nurgas.

Kes selle mürgitehase käima pani, jäi saladuseks. Eesmärk aga oli ilmne — laostada. Tuli välja, et tahtjad olevat sealt puskarit saanud päevast päeva kopikata.

Andres Ojasoo tegevus Leevakul äratas kulakutes viha.

Kord läks ta koju pesu vahetama. Isa sõitis veskile. Poeg võttis pambud, istus jalgrattasadulasse, et isale veel teel järele jõuda ning mõni sõna juttu ajada. Isaga polnud tal viimastel nädalatel mahti olnud kokku saadagi.

Mõnisada meetrit Kääpa sillast üle hakkasid Andres Ojasoo ümber vihisevä kuulid. Tagantjärele arvas ta, et teda oli võetud kirebule kolmest püssist. Esimene mõte oli rattasadulast maha tulla ja kraavipervel kaitset otsida. Kuid õnneks ta taipas. Peatumise korral oleks ta võinud elusalt bandiitidele pihku jääda. Andres Ojasoo vajutas pedaali-

dele kuis jaksas, sõitis sinka-vinka ja jõudis õnnelikult teekäänaku taha. Isa sõitis sealsamas ees.

Isa ei saanud tõtt teada.

«Ei tiia, keda säääl lasti?»

«Ei tea jah,» vastas poeg.

*

Leevaku ehitamine ei sõltunud üksnes noorte tahtest, töö-rõõmust, elamistingimustest. Kohalik põllumajandusühistu ei liigutanud lillegi. Kogu asjaajamine ühistus oli niisugusel tasemel, et noored ei saanud kõige parema tahtmise juures midagi muuta.

21. augustil 1947. aastal arutati hüdroelektrijaama ehituse käiku EK(b)P Võrumaa Komitees. Partei maakonnakomitee märkis tunnustavalt noorte tööd ja selle kõrval kritiseeris teravalt Leevaku põllumajandusühistut, ehitatava elektrijaama tulevast peremeest.

«Ühistusse kuulub praegu 100 peret ning Leevaku hakkab andma voolu 600 talule, kuid ühistu juhatus pole organiseerinud ühistuliikmeid aktiivsele osavõtule elektrijaama rajamisest.

Lubamatu ükskõiksus ja passiivsus pole õigustatud,» öeldakse partei maakonnakomitee hinnangus tööde käigule.

EK(b)P Võrumaa Komitee tegi 21. augustil ehitustööde tehnilisele juhatajale insener J. Semmelsonile ettepaneku töötada välja tehnilised normid kõigil aladel, Leevaku tellimusi paluti maakonna ettevõtetel täita väljaspool järjekorda, ehitajatele eraldati transpordivahendid ning ELKNÜ Võrumaa Komiteed kohustati välja õpetama elektrikuid.

Augustikuuga astusid Leevaku ehitajad tööde tähtsaimasse etappi. Elu läks kibekiireks.

Saabusid noored Lepistu, Mooste, Mõniste ja Varstu vallast, tulid Antsla noored. Valgamaal esitasid Kuigatsi külanõukogu kommunistlikud noored üleskutse Leevakule sõita. Nad tulidki ning võeti rõõmuhõisetega vastu. Elektrijaama ehituse staabile tuli telegramm Nõukogude armeest. «Jõudu tööle! Tublid poisid, mõttes oleme teiega!» Tuli häid ja toetavaid kirju, südamlikke tervitusi vabariigi teistelt komsomoliorganisatsioonidelt.

See kõik tegi ehitajate tuju paremaks.

Olgugi et tööd oli rohkem, muutusid õhtud sisukamaks ja huvitavamaks. Parimate austamise tseremoonial kutsuti noored ükshaaval rivi ette ja hüüti kolmekordne «hurraa», kingituseks jagati raamatuid ning Mooste valla kommunistlik noor Agnete Oinus oli esimene, kes sai ka kinga-orderi. Hiljem anti tütarlastele muidki tarbeesemeid.

Leevaku sai üha kuulsamaks. Leevaku meelitas.

Oli isegi juhus, et grupp Mooste noori, kärsimata oodata auto kohalejõudmist, tuli Leevakule jalgsi.

Entusiasmi oli, seda jäi ülegi. Puudu oli oskusest. Oskuse puudumist pidi korvama hea tahe ning julge pealehakkamine. Ehituste insenerid, vanad kogenud mehed, tulid tavaliselt staabiülesma Andres Ojasoo juurde ning ladusid oma pretensioonid pikemata välja:

«Täna on tarvis müürseppi, homme ehitustöölisi, nii ja nii palju...»

Kust Ojasool neid võtta oli! Tuli näiteks Järvesuu vallast 8-liikmeline grupp noori Aleksander Päki juhtimisel. Ojasool seisab see pilt surmani meeles. Too poisterivi, kõigil nokaga mütsid peas, villased sokid pükste peale tõmmatud ja pruunid maavillased pintsakud üle, ootas esimesi juhtnöõre.

Rivi juurde astus trusti «Maaelekter» insener Hanson. Diplomeeritud insener. Hall veluurkaabu oli kuklasse lükatud ja kõneldes lõi ta käe heleda tolmumantli alla seljale. Ta oli äge ning jõuline kuju.

«Kes oskab müüri laduda?»

Vaikus.

Insener riivas etteheitva pilguga staabiülemat.

«Kes tunneb pottsepatööd?»

Vaikus.

«Julgemalt, julgemalt, poisid!» lausus Ojasoo.

Üks väike nirgisilm vaatas suuremale küsivalt otsa:

«Kas sa ei mõista?»

Too raputas rahulikult pead.

Insener tõstis häält:

«Kas keegi oskab laastudega katust katta?»

Väike poiss kostis juba julgemalt:

«Ma üitskõrd aviti esäl sanna katust lüvva!»

Insener Hanson ei saanud ütle mata jätta:

«Ei saa aru, Ojasoo, keda te mulle siia kokku tassinud oletel Mis ma nendega peale pean hakkama?»

Aga nädal hiljem teatas valvepost nendesamade Järvesuu

poiste kohta: «Taastatud hoone katuse katmisel tegid Järvesuu noored tublit tööd.»

Kuid ega vaenlanegi maganud. Aeg-ajalt andis ta endast märku.

Augustikuus ehitati vesivärvate patja. Töö lõpetati õhtuks ilusasti ära ja... hommikul nähti, et kõik oli ööga laiali aetud.

*

Uht ööd mäletavad ehitajad kogu elu. Need olid juba läbi-paistmatult pimedad ööd ja sügis andis endast iga päevaga ikka rohkem märku. Oktoober.

Kell võis tol ööl olla jõudnud juba kolm uue päeva tundi maha käia. Ojasoo, kes magas, tundis, et teda raputatakse.

Ärataja oli insener Saks.

Ojasoo ei saanud unesegaselt arugi, mis õieti lahti on, kuid inseneri kiirustavast sosinast taipas niipalju, et... kobas taskust vile ning minut hiljem algas kõikjal sagin.

Insener kiirustas:

«Turbiin käib! Midagi on juhtunud!»

Joosti rüsinale õue. Kes sai, haaras pintsaku kaenlasse, enamik lippas särgiväel.

Peagi oli asi selge. Pimedas öös sähvisid taskulambid ja süttisid tikud.

«Vesivärv on kinni! Paat on risti ees!»

Mis vesivärv? Mis paat?

Leevakul ehitati ajutine tamm, hädatamm, mis takistas vee juurdepääsu turbiiniruumidesse. Selle tammi rajamise au kuulus Lepistu valla noortele, kelle eesotsas oli siis Evald Ploom, Nõukogude armeest demobiliseeritud noormees. Tammi ehitamine oli raske. Päevade viisi tuli töötada vees.

Kuid tamm tehti valmis ning Võhandu veed voolasid läbi vesivärava. Vesivärv oli umbes meeter lai.

Kust sai sinna paat?

See paat oli päeval seisnud eemal purde küljes, seal, kus Võhandu teeb Tartu poolt tulles väikese käänaku. Seal on kallas natuke kõrgem ja seal on maja ning purre. Inimesed, kes majas elasid, olid tuntud ning teada. Nemad selle diversiooniga hakkama ei võinud saada. Seda pidi tegema keegi, kes... No-jah, igal juhul oli ta täpselt välja arves-

tanud, et kui paat pärivoolu tulema lükata, jõuab ta vesi-väravasse.

Pikka arutamist põlnud. Kõige enne oli vaja turbiinikamber puhastada ja siis paat vesiväravast välja tõmmata.

Viktor Kaarna!

Leevaku ehitajad mäletavad teda hästi. Kasaritsast pärinev poiss, kes tööstuskoolis oli õppinud puusepatööd, juhtis Leevaku komsomoli-algorganisatsiooni. Komsomoli-algorganisatsioon töötas Leevakul kuni elektriijaama valmistamiseni. Ja Viktor Kaarna, tagasihoidlik, tõsine poiss, oli ka see, kes Leevaku lipu hiljem teistele komsomoli löök-ehitustele viis.

Sel ööl näitas Viktor Kaarna, et sõnad, mis ta sekretärina Leevaku noortele oli lausunud, ei läinud tegudest lahku. Talle seoti kõis ümber keha ja Viktor Kaarna sukeldus jääkülma vette. Seal pimedas ta siis töötas, lõhkus paadi laudade kaupa koost lahti, et vesi saaks taas läbi värava tormata. Pärast läks turbiinikambrisse teistele appi. Kõik tehti pimedas, käsikaudu, sest taskulambipatareisid hoidsid poisid rohkem kui hambarohtu.

*

Leevakul astus Kommunistlikku Noorsooühingusse üle 60 noore. 60 noort tulid siia enamasti pimedatest talutarest, kohmetute ja argade maalastena ning läksid tagasi teotahteliste ja oma jõus kindlate ehitajatena. Leevakul said kommunistlikeks noorteks Paul Haavaoks ja Paul Külviija Järvesuust, Haldia Meltsas ja Voldemar Rüütli Mõniste vallast, Jaan Lempe, Ants Kelder, Kaarel Pruks ning Hilda Härsing Rāpinast.

Leevaku oli kõigile neile otsekuu algus ja karastumine, komsomoli maakonnakomitee aktiivile aga suur organiseerimistöökool.

Mida lähemale jõudis ehitustööde lõpp, seda rohkem läks vaja töökäsi. Komsomoli maakonnakomitee hakkas korraldama hoogtööpäevakuid.

Ühest sellisest hoogtööpäevakust, mis toimus 12. oktoobril 1947, võttis osa 500 inimest. Sel päeval lõpetati elektriijaama hoone lae katmine ning silla jaoks töötati ümber 10 tihumeetrit puid. Pärastistel hoogtööpäevakutel ehitati elektriline ja anti jaamale viimast lihvi.

500 inimest ühel komsomoli hoogtööpäevakul! Tolle aja kohta oli see suur asi.

Sajad kommunistlikud noored käisid laupäeva öösel valdades mööda taresid ja kandsid sõnumit laiali. Läksid kõik: maakonnakomitee töötajad ja vallakomiteede sekretärid. Andres Ojasoo näiteks võttis oma hooleks Veriora valla. Süda ei andnud rahu enne, kui kogu Väike-Verksu küla oli läbi käidud. Ega see kerge olnud. Pime oli ja vihma tuli. Tema aina käis ja koputas ustele ning akendele. Vastu hommikut oli ta kaotanud juba ruumitaju. Kui oli jõudnud ühe võõra maja juurde, küsis peremees:

«Kas tahad Peipsi äärde minna või?»

«Ei, Leevakule!»

Mees mõtles, sügas kukalt, pani siis hobuse rakkesse ja sõnas: «Saad prii küüdiga, tulen ka teile appi!»

Leevakul sündisid sõna otseses tähenduses töökangelasteod. Toosama Viktor Kaarna, komsomoli-algorganisatsioonisekretär, valmistas üksi 36 vesivärvavat, seadis paika elektriijaama sarikad ja juhtis põranda ning lagede katmist. Johannes Oinuk ja Aleksander Telling Mäe vallast parvetasid ehitusplatsile 200 palki. Nad tegid seda ujudes, ajades palke ees. Harald Toode Mooste vallast aga pani kohale rekordarvu kõrgepingeposte. Isegi staabiülem pidi lõpuks käed külge lööma. Elektriijaama välisseinte krohvimine ei edenenud nii nagu vaja ja siis ronis ka tema tellingutele.

Võrumaa noored andsid Leevaku heaks ühtekokku ligi 2000 tööpäeva.

Ja igal ehitajal on temast oma mälestus.

Kord ütles mulle Ojasoo: «Kui sa tahad Leevakust midagi kirjutada, siis tingimata räägi...» Pikk rida nimesid sai mulle märkmikku.

Nende hulgas oli kuus Pauli ja juba see on omaette teema: Haavaoks, Külviija, Korol, Vesi, Tammesoo, Oone.

Aastate jooksul on Leevaku ehitajad traditsiooniliselt kokku tulnud. Ka 1967. aasta septembrikuu viimasel pühapäeval sõitis sinna mehi ja naisi kogu vabariigist.

Neil inimestel on, mida meenutada ja kalliks pidada.

*

1967. aasta jahedal maipäeval olin kord külaliseks Räpinas, majakeses, mis asub Oktoobri tänav 40.

Tuba ja köök, mille igast ruutsentimeetrist õhkub perenaise noolitsevat kätt ning ilu, on elupaigaks emale ja tütrele.

Ema, väikest kasvu elavate silmadega sale naine luges parajasti Feuchtwangeri «Goyat». Meil kulus jupike aega selleks, et mõtteliinid elu mälestustele pöörata.

Leida Mägi, nonde aastate vallakomitee sekretär paljudes Võrumaa valdades, on üks neist, kelle isiklikus elus ei tulnud küll ette lahinguid bandiitidega, kuid kes elas läbi kõik maakonna komsomoliorganisatsiooni töö- ja kasvuraskused. Ta oli sekretäriks Ruusmäel, Sõmerpalus, Linnamäel ja Kõllestes.

Leida Mägi tõi Leevaku ehitusele Kõllestes noored.

...Leida Mäe tööst Ruusmäel. Et arendada noortes algatusvõimet, soovitas komsomoli maakonnakomitee kommunistlikel noortel võtta šefluse alla valla linapõllud: harida maa üles, külvata ning põlde hooldada. Valda saadeti vastavasisuline ringkiri ning telefoni teel päriti aru täitmise käigust.

Kõik ei laabunud nii nagu pidi.

Maatükk, mis valla täitevkomitee poolt noortele lina külvamiseks eraldati, oli kurnatud. Leida Mägi, kes ise kunagi polnud põldu harinud ega osanud hobustki veel õigesti rakkesse panna, õppis ära kündmise ja äestamise ning külvas lina maha.

Väetist polnud kusagilt saada. Lina ei kasvanud. Neid, kes pihku naersid ja tagaselja mõnitavaid sõnu lausused, leidis vallas küll ja küll. Neil oli nüüd «fakt»:

«Vaadake, kuidas komsomolid põldu harivad! Näete nüüd, mis nende agrotehnikast välja tuleb!»

Leida Mägi oli kurb. Kurb ja õnnetu. Kuid jonni ei jäetud. Järgmisel aastal prooviti uuesti ja siis juba edukalt.

Kommunistlikud noored õppisid igal sammul. Nad kasvasid raskustega rinnutsi. Karastusid. Harjusid raskustega, karastusid selles tähenduses, et ei pannud isegi enam muresid tähele ja tööde lõpuleviimine sai enesestmõistetavaks.

Tolle põlvkonna inimeste mälestusteski on rohkem lõbusat kui kurba, rohkem ilu kui inetut. Nad olid enamikus reipad ja naljahimulised. Selles oli nende tugevus ja selle tunde on nad kandnud endaga kaasa tänasesse.

«Mis Leevakult meelde on jäänud?» küsisin Leida Mäelt.

«Nalja sai palju,» vastas tema.

Nõnda vastas ta esimesel hoobil. Siis tõsines.

«Alguses oli muidugi raske. Juba vallas. Mõned noored ei saanud ju kohe aru, miks tuleb Leevakule minna. Vanematele inimestele ei mahtunud niisugune ettevõtmine kuidagi pähe. Aina küsiti: «Mes tu tüü massap?»

Leevaku ise hajutas kõigis noortes kõik kahtluskübed.

Kui vahetusaeg täis sai, oli Kõllestel noortel nagu kahjugi Leevakult ära minna.

Leevaku oli koduks saanud.»

Sageli päritakse: «Mis on saanud Leevaku ehitajatest?»

Ma rääkisin Haanjamaal paljudega neist, kes Leevaku tegid. Nad on kolhoosides agronoomid ja esimehed, zootehnikud ning loomaarstid.

Leida Mägi on Tartu tekstiilivabriku «Areng» Räpina osakonna õmbleja. Paul Külviija on Värskas sovhoosi tööline, Paul Lehestik, endine vanempioneerijuht, on nüüd pedagoog, Hans Kelder töötab kohaliku rahvamaja juhatajana, Evald Ploom on Saru lauatehase majandusjuhataja, Leiu ja Paul Korol töötavad Paides. Nende kõigi saatused on erinevad ja nende saatustes on ka midagi ühist. Ühist leidub eeskätt elu nägemises ja mõistmises. Ja paljugi sai alguse Leevakust.

Peale kõige muu pole tähtsaim see, kellena inimene töötab või missugust ametit peab. Tähtsaim on see, missugust elumõtet ta tulevastele põlvedele edasi annab.

Leida Mägi kasvatab tütar. Tema väikeses sinisilmas, kes Leevakul käib vaid ekskursiooni korras, elavad ema mälestused edasi.

Leevaku ehitajate kokkutulekule sõitsid Leiu ja Paul Korol. Nendega olid kaasas ka Mare ja Anne. Paide keskkooli kommunistlikud noored.

Nende lapsed peavad Leevakut kalliks.

*

Leevaku elektrijaam avati pidulikult 5. novembril 1947. aastal.

Selleks pidupäevaks valmistus maakonna komsomoliorganisatsioon kaua. Koolides tehti loosungeid ja transparente. Ainuüksi Räpina keskkooli noored punusid ligi poole kilomeetri pikkuse pohlavartest vaniku.

Peale ehitajate tuli Leevakule palju külalisi kogu vabarii-

gist. Nad sõitsid osa saama võrulaste rõõmust ning kogemustest. Kaksikümmend aastat tagasi peeti Leevaku tammil palju kõnesid ja öeldi häid ning ilusaid sõnu.

Leevaku valmimise rõõmu jagasid sajad tuhanded noored südamed kogu Eestimaal. Muidugi jäid ka need üksikud, kelle sapistesse hingedesse Leevaku veelgi uut vaenu ning õelusmürki lisas. Kuid viha väljendamiseks olid nad võimetud. Kulak, kes arvas end seisvat kõigutamatu müürina uue ja vana korra vahel, vana korra kaitsjana ning uue purustajana, taipas selgesti oma kaotust. Bandiitidel jäi üle metsasügavuses hambaid kiristada, sest peale relvastatud valve, mis elektriijaamas pärast viimaseid sabotaažiakte sisse seati, teenisid rahvavaenlased ka rahva kasvava viha endi vastu.

Kas mitte see, et Leevaku ehitati noorte inimsüdamate lihtsuse ja suurusega, ei lähenda teda meile tänagi.

Kaksikümmend aastat tagasi ütles tolleaegne ELKNÜ Keskkomitee esimene sekretär, Nõukogude Liidu kangelane Arnold Meri elektriijaama avades:

«Leevakul on Võrumaa kommunistlikud noored ja noored püstitanud uue mälestusmärgi oma töövaprusele, piiritule armastusele oma sotsialistliku kodumaa vastu.»

46 noort Leevaku ehitajat said ELKNÜ Keskkomitee aukirja. ELKNÜ Keskkomitee büroo otsusel kanti ELKNÜ Keskkomitee auraamatusse Võrumaa kommunistlike noorte organisatsioon ja Feliks Pärtelpoeg.

Üks mälestus Andres Ojasoo jutustusest on jäänud veel edasi andmata.

Järgmine päev pärast elektriijaama pidulikku avamist. Karge varahommik. Vaikus. Võhandu kohin ja ärkava küla kauged häämitsused. Staabiülem seisis uktsel ja vaatas loosungeid ja lillevanikuid, mis palistasid teid ning elektriijaama.

Taevas oli selge.

Üksik vanake tuli aeglase sammuga mööda teed. Tal oli pikk valkjas habe ja toekas kepp. Aeg-ajalt ta seistas, vaatas ja mõõtis kõike, mis nägi. Viimaks märkas Ojasood.

«Tere nuurmiis!»

«Tere, tere.»

Vanamees uuris vidukil silmadega kaua Andres Ojasood. Kui sai teada, et «nuurmiis» on üks ehitajaid, siis seletas, et ta ise on 84-aastane ja tulnud jalgsi Mooste val-

last. Moostest Leevakule on ligi 14 kilomeetrit. Mis sun-
dis teda astuma koos päikesetõusuga oktoobripühade sel-
gel hommikul?

Seda vanamees ei öelnud. Kuid too hommik ja ehitud
elektrijaam jätsid vanakesele vapustava elamuse. Ta ei
leidnud sõnu, aga kui sammud viimaks minekule seadis,
võttis Andres Ojasoo käe ja ütles niipalju:

«Seo om üits illos asi.»

*

Võib-olla selle vanakese ja tema sõnadega, mis elavad
Andres Ojasoo mälestustes, võikski lõpetada siinkohal
meenutamised Leevakust. Iga ehitaja kannab teda endas
surmani, igaühel on temaga oma mõtted ja mälestused,
kõike edasi anda oleks võimatu.

Üht tõde seoses Võrumaa noorte ehitusega peab siiski
veel rõhutama.

Seisime Pärtelpojaga Leevaku tammil. Olime vaadanud
jõge, jaama, Leevaku kauplust, kus Järvesuu poisid too-
kord magasid, olime vaadanud vana tellisetehase
korstnat.

«Korstna tahtsid poisid esimese õhinaga lammutada. Kive
oli ju hädasti tarvis.»

«Kuidas nad kavatsesid seda teha? Õhku lasta? Või
traktori taha haakida?» pärisin.

«Seep' see asi oligi, et iga ettepanek oli lausa eluohtlik.
Tuli pikalt-laialt selgitada, enne kui poiste teotahe tal-
tus.»

«Sinu sõna nad siis ikka kuulasid, arvestasid sinu seis-
kohta. Kas igal sammul?»

«No-jah, mina olin neist vanem ja mina olin sekretär...
seda küll!»

Pärtelpoeg tõsines. Jäi mõtlikuks.

«Iidne tõde, juba teab kust ajast, et perekonnas kuula-
takse ikka vanemat venda või õde ja kui vanema venna
tarkus otsas, siis peab otsustama isa.

Nii on ka organisatsioonis.»

Ma ei saanud hästi aru, kuhu Feliks Pärtelpoeg oma
jutuga sihib. Jalutasime piki Võhandu kallast. Ta hak-
kas mulle jutustama majast Liiva tänaval ja kabinetist,
mis oli asunud teisel korrusel, mehest, keda mäletab rahu-
liku, tasakaaluka seltsimehena.

«Paljud mõtted, mis tol ajal minu kaudu ja minu vahen-

dusel noorteni jõudsid, olid tema mõtted. Paljud meie ettevõtmised, mis sündisid nooruse julgest fantaasiast ning vaibumatust tegutsemistahtest, said teoks tänu tema toetusele. Temalt õppisin minagi palju.»

Kes ta oli?

«Partei Võru maakonnakomitee teine sekretär. Isegi omavahelistes jutuajamistes ütlesime alati — seltsimees Pankratov... Tema ise oli lihtne, sõbralik, abivalmis ja alati õiglane. Rahva hulgas oli sellel mehel suur autoriteet...»

«Kas Leevaku ehitamisest siis ka temaga eelnevalt juttu oli...?»

«Oli! Idee oli küll meie, see oli Hans Valli mõte, see oli komsomoli maakonnakomitee tolle aja kohta küllaltki julge otsus, kuid eelkõige oli see siiski partei tark juhtimine. Ma ei mõtle üksnes toleaegeid sekretäre... Tõnissood, Pankratovit. Kui paljudel puhkudel lahkas Leevaku probleeme partei maakonnakomitee büroo ja lõpuks — Leevakul viibisid sageli Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee juhtivad töötajad...»

Jutt hargnes Leevaku tammil ja jätkus samal päeval meie reisil mööda Haanjamaad. Feliks Pärtelpoeg aeglustas sageli autot:

«Näed, selle rahvamaja ehitasid kommunistlikud noored. See koolimaja oli varemets, korda tegime... Selle metsa istutas ja kasvatas komsomol.»

Mälestused võivad olla nukrad ja ka ülevad. See päev oli Feliks Pärtelpojal kantud ülevatest mälestustest. Ma püüdsin mõista uhkust tema sõnade taga: «Seda tegi komsomol...»

Nõnda ta ütles. Ta näitas konkreetseid, läbi aegade elavaid komsomoli tehtud tegusid. Ja veel mõtlesin sel päeval tema sõnade ajal parteile, mõistetele, mis on küll ammu teada ja tuttavad, kuid mis taolistel puhkudel saavad erilise selguse, saavad veelgi selgemaks — lihtsuse läbi.

«Komsomoli jõud on tema parteilises juhtimises», «Komsomol on partei esimene abiline ja reserv», «Komsomol on partei lähim võitluskaaslane» jne. jne.

Meie päevil on sageli nii, et me kõik teame tõesid, kuid ei tunneta alati. Teadmine üksi ei vii aga veel elu edasi. Juhtub ka seda, et teadaolevat uuesti kuuldes muutume

iseteadvaks ja ütleme ükskõikselt, et selles pole midagi uut.

Sel päeval näitas Pärtelpoeg mulle Võrumaa kommunistlike noorte, isade põlvkonna kommunistlike noorte kätetööd tõepoolest tuntud, ent ometi uues valguses.

Kui me «Võidu» sovhoosi Kapera osakonda jõudsimel — see asub tagapool Vastseliinat —, pidi Feliks Pärtelpoeg autojuhile teejuhiks olema: «Pööra nüüd sealt truubi kõrvalt vasakule, siis üle mäe ja...»

Peatusime vana talumaja ees, mille kollased voodrilauad on ajahambale ammu järele andnud ja katusetahudki meenutavad sõelapõhja. Katust oli hakatud eterniidiga üle lööma.

Astusime läbi hämara, pliidisoojusest umbse taluköögi ja sealt tuppa.

Oli vaikne lõunatund. Aegamisi ajas end voodis istukile aastates naine. Ta ei öelnud meie teretamisele midagi vastu, kuid Pärtelpoega nähes libises läbi heledate sinisilmade äratundmise soe helk. Pärtelpoja kätt hoidis ta kaua. Tema enda käed olid suured, pahklikud, kondised sõrmed juba kronksus. Ta tõi kiirustades toolid ja tõmbas peoga üle toolipõhjade. Siis jäi arupidavalt seisma ning ütles, et peaks mõne korralikuma hilbu külaliste auks selga tõmbama.

«Mis sa nüüd, ema,» ütles Pärtelpoeg.

Me ei kiirustanud jutuga ning ka naine ise pidas esialgu targemaks vaikida. Ta mõõtis tähelepanelikult Feliks Pärtelpoega — tallast pealaeni — mõtles ja ütles siis otse:

«Sa piasi minno rohkõmp kaeman käuma... Mul tervus prõlla sant...»

Pärtelpoeg ei vaielnud vastu, ei vabandanud ega õigustanud. Ta isegi nagu ootas etteheidet, tahtis võib-olla rohkemgi kurjustamist. Mulle näis, ei tea miks, et mees muutus kuidagi nooremaks ja ujedamaks. Poleks võib-olla õige öelda, et Pärtelpojal oli hea tunne kohata seda ema. Tema tunne pidi olema sügavam ja suurem kui hea. Hoopis midagi muud, midagi, mida saavad tunda ning jagada vaid nemad kahekesi. Pärtelpoeg istus ja hellitas tõsise pilguga vana naist, kellele ta oli ema öelnud, ning vaikis.

Teel siia oli ta jutulõnga üles võtnud nõndaviisi: «Jah, aeg kuidagi hajutab tundeid. Jääb sündmus, seda mäletad hästi, kuid kõiki tundepuhanguid selle sündmusega seoses enam taastada ei suuda. Imelik on inimene.

Üks valu on noist aastaist jäänud küll nii puhtalt, nagu

oleks kõik alles eile juhtunud... Emade pisarad! Kas mõistad?»

Olime käinud Vastseliina kalmistul Valter Jedase haual. Kalmul on helehall marmortahvel ja must kiri:

«Kangelaslikkus ei sure!

Valter Rudolffi p. Jedas

Sünd. 11. aug. 1929. a.

Mõrvatud 5. märtsil 1949. a.»

Marmorplaadi vasakut nurka ehib nooruki kontuur. Noorukil on tõrvik käes. Pärast lausust Pärtelpoeg: «Ma mõtlesin, et nii on sümboolne. Nad kõik olid nagu tõrviku kandjad, valgustajad...»

Valter Jedase matused olid nagu teistelgi mõrvatud komsomolikasvandikel suured. Rahvameri lainetas kabeli värvavast hauani. Nende kirstud lasti hauda punase lipukanga all. Paljud organisatsiooni liikmed, ka Feliks Pärtelpoeg, pidasid kõnesid. Sõnad ei muuda leina küll kergemaks ja puhuti võivad nad koguni sündsusetud olla, kuid matuselised, villastes rättides ja läkiläkides peadest voogav rahvameri, pidi teadma tõtt.

Kommunistlike noorte surm ja nende matusedki olid vaenlastele hoobiks. Inimesed, kes nägid ja kuulsid, läksid matustelt ära selgema arusaamisega sellest, mille nimel leninlik komsomol elab ning võitleb.

«Nendelt matustelt algas sadade poiste ja tüdrukute tee büroolaua ette, et astuda komsomoli, minna asemele, jätkata...» jutustas Pärtelpoeg.

Valter Jedase matustel tuli Feliks Pärtelpoja juurde toosama ema. Ta oli muidugi noorem, sest kurvast märtsipäevast on juba kaheksateist aastat möödas. Pikk aeg.

Valter Jedase emaga saigi Pärtelpoeg tuttavaks alles matustel. Naine ei saanud ega suutnud tagasi hoida silmavett.

«Ütle!» haaras ta Pärtelpojal mantlihõlmast: «Ütle, kon tan um õigus!»

Feliks Pärtelpoeg, nagu ta ise rääkis, püüdis tookord ema silmist välja lugeda süüdistust või etteheidet. Ei, seda seal polnud. Oli ääretu valu, lohutamatu mure. Ja mure ema silmis oli niisugune, mis kõrvetas ka teda. Hiljem ei osanud ta sellele tundele anda teist nime kui kohustus, vastutus... kui südameliit ja kui sõnatu tõtus.

Mis aitavad lohutussõnad?

Aga ema oli tugev. Sealsamas matustel küsis ta kõigi kuuldes: «Kas tasote Valteri iist?» Siis olid tal silmad juba pisaraist kuivaks keenud.

«Jah, ema!»

Naine rääkis nüüd rutakalt ja Pärtelpoeg kuulas. Naine rääkis pehmes kodumurdes ja esialgu oli mul tükk aega tegemist, et igast sõnast aru saada.

Valter Jedase ema jutus ei ole halisemist ega kurtmist. Ta oli rõõmus, et noorem poeg elab hästi, töötab Kohtla-Järvel, et ta ise on nüüd vanaema ja pojatütar pidi olema ilus nagu ingliske. Ootas poega kogu perega külla. Poeg tuleb ja aitab aiamaalapi üles harida, kohendab katust, paneb kartuli maha... peaasi, oleks vaid endal tervist. Viimasel ajal süda puperdab.

Pärtelpoeg, nagu öeldud, segas end harva jutusse, üksnes küsis ja täpsustas mõnda asja. Tagasiteel käskis ta Vastseliinas haigla ees peatuse teha ja oli tükk aega haiglas arstide jutul. Autosse tulles pomises nagu rohkem iseendale:

«Nad peaksid ema ikka rohkem aitama.»

Ka sovhoosikeskuses käisime ja lahkudes ütles direktor:

«Kartulimaa tõmbame homme üles.»

Nähes minu huvi perekonna-albumi vastu, naine taipas:

«Oot... oot...» Ta ulatas foto.

«Sääne ta mul' oll'...»

Valter Jedas sündis Leningradi oblastis ja Eestisse sattus perekond sõjatuultes. Kõik kokku on pikk ja keeruline lugu. Selles loos on tulevase Vastseliina ja Kooraste valla komsorgi lapsepõlv.

Nad jäid okupantide meelevalda. Valter oli siis saanud neli talve koolis käia. Küla, kus nad elasid, kubises okupantidest. Need röövisid elanikelt kogu toidukraami ja väärtuslikumad asjad. Kõige õelam oli külas politseinik, sakslaste sabarakk. Kord tulid partisanid ning Aliide juhatas nad politseiniku maja juurde. Partisanid mõistsid reeturi surma ja viisid otsuse samas täide.

Kuidagimoodi langes Valtri emale siiski kahtlus. Teda kuulati gestaapos mitu korda üle ning lõpuks paigutati kogu perega Ostrovasse laagrisse.

Tol ajal oli tal kolm poega. Kõige noorem sai surma miini otsas. Valter oli kõige vanem — kolmteist või neliteist. Elu laagris oli ränk. Päeval sunniti tervist tapvale tööle — tankitõrjekraave kaevama. Süüa ei antud ning ööd kästi magada lageda taeva all. Mõnel tunnimehel juhtus raasuke inimesesüdant rinnas olema. Valtrit ning väikevenda lubati tunniks-paariks traataia tagant vabandusse. Viktor, toosama, kes praegu kaevanduses «Käva-2» iukksepa-ametit peab — ta on tugev, punakate lokiisjuustega noormees — mäletab: Sakslane käskis ka alati tüki pekki tuua, näpistas Valtrit kõrvalestast ning karjus: «Saad aru, ainult tunnike. Ei tule sa tagasi, teeme pumm-pumm!» Ise osutas vennale.»

Poisid käisid kerjamas.

Kord jäi Valter kauaks. Ema süda aimas halba. Jäi ehk hiljaks ning lastigi maha? Poisikese elu ei maksnud fašistile rohkem kui kärbse oma. Kõik läks ometi hästi. Valter jõudis õnnelikult laagrisse, tõi toiduaineid kaasa rohkem kui tavaliselt ja isegi tükikese pekki oli tunnimees lubanud nooremale vennale jätta.

Poiss ootas hetke, mil venda ega kedagi lähedal ei seisnud ja sosistas emale: «Ma olen nüüd partisan.»

Ema ei saanud tükk aega aru, mis laps sonib.

Alles hiljem, siis, kui sakslased neid juba Eestisse küüti-sid, jutustas poisike tee peal, mis Ostrova laagris juhtus. Partisanid olid ta kaasa võtnud, süüa andnud ja viinud kuskile tarre. Mehed olid tares põrandalauad üles kangutanud ja Valtri alla keldrisse juhtinud. Seal töötas saatejaam. Poisil paluti jutustada kõigest: kes laagris on, mis seal tehakse, kui palju on sakslasi. Ütlesid, et tulevad Valtrile veel järele.

«Ole terane ning pane kõike hästi tähele. Ära kellelegi midagi räägi. Emale võid öelda, et meid nägid. Ema me teame!»

Teist korda partisanidega kokku puutuda Valter Jedasel juhust ei olnud. Kuid jälg sellest «põranda all» käimisest jäi tema hinge. 1943. aastal tõsteti nad Vastseliina koolimaja juures autost välja ning öeldi:

«Siia jäätegi! Hakake tööle!»

Õnneks elas vallas üks talunik — kauge sugulane. Too lubas neil sauna remontida. Tööd tuli rügada muidugi kõigil. Valter pihtis mitmel korral:

«Mina oma sõna ei söö. Mina olen ja jään partisaniks.»

Kui Vastseliina vald oli okupantidest puhastatud, käis poiss alalõpmata Nõukogude armee väeosade juures, rääkis kodus isegi niisugust juttu, et läheb (õigemini põgeneb) rindele kaasa. Òma pidi teda mõjutama:

«Jätät meid sõss maha?»

Valter oli perekonna vastu ülimalt hoolitsev. Neile anti Trummi talust maad, nad said lamba, lehma ja hobuse ning lisaks veel ehituslaenu. Lehma tõi Valter ise Mausi külast. Pärast, kui ta juba palka hakkas saama (ta pandi varumisvolinikuks), tõi ta raha alati viimse kopikani koju, et laenu maksta.

1945. aastal sai Valter Jedas 16-aastaseks. Ta astus rahvakaitseesse. Komsomolis ta siis veel polnud.

Tööd tegi Valter südamega.

Vastseliina valla tolleaegne partorg A. Süving kirjutab 1947. aasta 31. juuli «Tööraha Elus»:

«Kevadkülvil ettevalmistusperioodil pidasime parteilaste ja kommunistlike noorte ühise koosoleku. Igale kommunistlikule noorele kinnitasime piirkonna, kus ta hakkab abistama valla täitevkomiteed kevadkülvil.

Agarasti olid noored abiks külviseemne vastastikusel laenutamisel ning tööjõu organiseerimisel nendesse majapidamistesse, kus oli vähe töökäsi ning puudus veojõud.

Erilist aktiivsust näitasid kommunistlikud noored Valter Jedas, Endel Kartsepp, Leonhard Kuli jt.»

Samast «Tööraha Elu» 4. sept. numbrist loeme pealkirja all «Kommunistlike noorte abi viljavarumisel ning sügistöödel»:

«Kommunistlikud noored V. Piir, V. Jedas ja E. Saarna töötasid mitme mehe eest. Nüüd on kolm tublit kommunistlikku noort rakendatud tööle valla varumisinspektoritena.»

Aeg ning võitlus kujundasid noorukites palju ühiseid jooni, kuid loomult olid nad erinevad.

Valter võttis kõike väga tõsiselt, oli hella südamega ja nalja eriti ei armastanud. Seda võiks tema puuduseks pidada, kuid ei tohi unustada lapsepõlve kasvuaastaid, mis talle kahtlemata raske pitseri vajutasid.

Kui Heino Ploom Koorastes vaeseomaks peksti ning kui polnud selge, kas ta niipea jalule tõusebki, tekkis Pärtel-pojal jälle probleem: keda sinna saata? Just tol ajal hakkas bandiitide ring Vastseliinas Valter Jedase ümber koomale tõmbuma. Ähvarduskirjades määrati tema tap-

miseks konkreetseid kuupäevi. Nendes ähvardustes polnud põhjust kahelda, seni kuni eksisteeris kulaklus ja banditism.

«Kas lähed? Otsusta ise!» küsiti Jedaselt maakonnakomitees.

Ta pidas oma minekut nii loomulikuks, et isegi sõnu ei raisanud. Vennas oli juba emale kodus toeks ja, nagu noormees ise ütles, kodustel on temata võib-olla isegi julgem.

Valter Jedase tappis toosama, kes kandis Kooviti nime. kes relvitu külarahva seas gangsterist kangelast armastas mängida.

Kooviti kamp tuli Kaagvere rahvamajja peoõhtule.

Tagantjärele on muidugi raske kinnitada, kas Jedase tapmine neil seekord plaanis oligi. Mulle on aastate eest õige mitmed mehed, kes bandiite vihkasid ja nende tegudest sügava põlastusega räägivad, püüdnud toda lugu varjamatu kahetsusega nii selgitada: oleks Jedas Kooviti lolused vaikselt ära kannatanud, poleks ehk laskmist tulnudki.

Aga siis poleks ta olnud tema ise. Siis poleks ta olnud Valter Jedas.

Ta jäi niisuguseks, nagu oli: kindlaks oma julguses ning mehisuses. Ta jäi sirgeks.

KALMUD, MIS EI ROHTU

Põlvas, sealt, kus tee alevist alla viib ja orgu jõuab, kus praegu järve paisutatakse ja kuhu uus bussijaam on ehitatud, viib kitsuke rada kabeliväravast sisse. Surnuaed seisab otse mäerinnal ja üsna selle tipus, vana kahara kase all on haud. Pruun-hall kivitahvel ja peotäis värskaid lilli.

«Muld mälestust ei mata!

Valter Rõigas.»

Põlva kalmistult saab tüki maad Võru poole minna, enne kui tuleb Vana-Koiola—Leevi tee. Lai hall asfaldilint lookleb siin tõusude ja langustega. Ühes lohus, metsavahe-tee ristumispaigas seisab marmorplaadiga suur maakivi. Ka siin kasvab kahar jämedatüveline kask, kasvab üksinda kõrgete mastimändide ja kuuskede kõrval.

«Siin mõrvati 8. mail 1949. aastal bandiitide poolt nõukogude aktivist Valter Voldemari p. Rõigas. Sündinud 2. jaan. 1925. a.» Edasi needsamad sõnad: «Kangelasel on kaks elu, üks lühike, mis...».

Ta sõitis jalgrattaga Vana-Koiolast koju. Teda varitseti, teda tulistati metsast ning Koiola teele ta lamama jäigi.

Valter Rõigas oli kommunistlik noor. Tilsu lastekodu vanempioneerijuht. Tema nimi anti pioneerimalevale, kus Valter töötas. Tema kasvatatud pioneeride tütreid ja pojad hoiavad, nagu ikka, langenu mälestust, korraldavad ekskursioone paikadesse, mis on seotud Valter Rõika nimega, säilitavad hoolega väheseid dokumente ning fotosid temast.

Ühel matkal sinna suure kivi juurde kuulsin väikemehe pärimist: «Mispärast on kirjutatud nõukogude aktivist...?»

Õpetaja ütles: «Sellepärast, et iga kommunistlik noor on kõigepealt ka nõukogude aktivist.»

Ma ei tea, kas väikemees õpetaja vastusest aru sai, vähemalt näo tegi küll nudipea niisuguse ette, et sai.

Valter Rõigas oli vahest mitmeski mõttes erinev nendest, kellest eespool oleme jutustanud. Ta olnud kuidagi vaikne. Koosolekutel või aktiivipäevadel või muudel maakonna noortekogunemistel polevat teda nagu tähelegi osatud panna. Ta ei käinud kusagil relvaga ringi, temaga ei

juhtunud suuri seiklusi, mis oleksid erilist tähelepanu ärritanud, isegi ägedaid sõnalahinguid, mis kuulajaid oleks üles kütnud, polevat ta eriti armastanud.

Ja nii tulebki välja, et ta oli vaikne ning aktiivne, tagasihoidlik ja aktiivne, märkamatu ja ometi — aktiivne.

Kas nii on võimalik? Küllap on. On inimesi leebe moe ja vaikse olemisega, kuid seda sügavama sisuga.

Ta töötas laste hulgas. See töö nõuab kannatlikkust ning arukat lähenemist igale väikesele hingele. Üks juhtum, mis ei leidnud aset küll Tilsi koolis, vaid Urvastes, ja millest jutustas Aleksander Päck, sunnib ometi mõtlema Valter Rõikale ja tema tööle — tänuväärt tööle ja tohutu tule vastutusele. Urvaste koolis uputas üks poistekamp pärast sõda klassikaaslase. Uputas sellepärast, et kaasõpilane astus pioneeriks. Nendes filmides ja raamatutes, kus paljastatakse fašismi, on selliseid juhtumeid piisavalt kirjeldatud ning analüüsitud. Hitlerjugendi kurikuulus juht Valdur von Schirach ütles saksa noortele: «Füürer tahab teie silmis näha metslooma helki.» Seda helki püüti laste silmadesse kasvatada juba maast-madalast. Juba kodudes. Ka Urvaste kooli mõrv sai alguse kodudest, just nendest kodudest, kust vend või isa oli bandiitidega ühinenud. Tolleaegsed maakonnakomitee töötajad mäletavad üht Valter Rõika sõnavõttu. Jutt oli olnud kulakute kangekaelsusest, nende kavalusest ning riugastest, sellest, kuidas veenva sõnaga neile aru pähe panna. Valter Rõigas olevat siis öelnud: «Vana hunt murrab ikka edasi, läheb ikka metsa, tee sina, mis tahad, räägi, mis tahad!»

«Mis siis teha?» küsiti temalt:

Ta ei jäänud vastust võlgu: «Hundinahast saab teha saaniteki.» Selle oli öelnud ta naljaga kuidagi pooleks ja siis seletanud tõsiselt, et Võrumaa ätile on raske midagi selgeks teha. Iseasi — õpeta ja kasvata lapsi ja kui laps kodus midagi ära suudab seletada, on asi palju kindlam. Ikkagi üks liha ja veri.

Võrreldes eakaaslastega, eriti vallakomitee sekretäridega, kelle elu möödus lakkamatus praktilises tegevuses, olevat Valter Rõigas olnud suur raamatuneelaja. Noil aastail, mil sõjahaavade ravimise tõttu tuli palju teha ja vähem oli aega mõelda, mil tegevus andis päevale nädala ja nädalale kuu raskuse, polnud alati mahti aasta peale ette vaadata. Isegi lektorid rääkisid vahel tulevikust

ainult üldsõnaliste, ülespuhutud fraasidega, milles oli rohkem paatost kui konkreetset, elavat sisu.

Lugemine ja elunähtuste üle mõtlemine, analüüsimine, mis Valter Rõika loomule omane oli, viis teda ka paljudes asjades õigete järeldusteni. Ta olevat tihtilugu üht või teist asja vaadelnud ning valgustanud ikka oma vaatevinklist. Inimesed olevat sageli tunnistanud:

«Kae, Valter kõnel iks õigust!»

Komsomoli maakonnakomitee teine sekretär, praegune Põlva Tootmisvalitsuse juhataja Vassili Talumees ei andnud 1947. aasta 28. oktoobri «Tööraha Elus» talle asjata hinnangut:

«Kommunistlikust noorest Valter Rõikast on saanud silmapaistev propagandist.»

Tema propagandistitöö edu tugines kõige lihtsamale saladusele — asjalikkusele. Ta ei vajanud suurt auditooriumi (kui oli juhus, esines muidugi ka suure ees), aga ta ei jättnud kasutamata võimalust igal vähegi soodsal puhul inimesega vestelda, olgu siis põlluserval või rehepeksuplatsil. Talle polnud tähtis «linnuke» tööplaanis, vaid tulemus.

Laste tõttu oli Valter Rõikal võimalus käia paljudes peredes, ta tundis hästi inimeste muresid, vajadusi, meeleolusid, oskas järeldusi teha. Igatahes juba siis, kui Võrumaal kolhoose polnud loodudki, oli ta mitmel puhul talumeestele asja selgitanud ning öelnud: «Ega me teisiti jalgu alla saa!»

Ühismajapidamise lõplik võit jäi tal endal nägemata. Esimene kolhoos maakonnas loodi küll 10. septembril 1947. Põlva valla Mammaste küla talupojad panid esimesele majandile nimeks «Võit». Kuid nagu kogu vabariigis nii ka Võrumaal oli kõige intensiivsem kollektiviseerimine 1949. aasta teisel poolel. Kui 1. jaanuariks 1949 oli kolhoosidesse ühinenud 5,8% talumajapidamisi, siis sama aasta lõpuks oli juba 80,0% talupidajaist ühinenud kollektiivmajandesse. Järgneva, s. o. 1950. aasta jooksul viidi kollektiviseerimine põhiliselt lõpule.

Valter Rõika hukkamise paigas peatus pioneeride matkagrupp vahest ainult põgusa pooltunni. Lapsed nagu lapsed ikka. Ometi jäi sealt meelde liigutav hetk. Toosama väikemees, kõige tragim ja teadjam, astus kivi kõrvale, teised kogunesid sõõris tema ümber ning puhta selge lapsehäälega, pannes deklamatsiooni kõik tunded ja

oskuse, luges ta Ralf Parve luuletust «Kangelaskalmul». Suure kase sahin ja metsa summutatud kohin oli deklamaatorile saatemuusikaks. Üks salm luuletuses kõlas:

«Loevad, loevad siit iga nime —
keda ei tunne küll, keda ei tea,
kuid kes surid, et elaksime
meie, me lapsed, et meil oleks hea...»

Pärast lapsi jäid Valter Rõika kalmule värsked lillepeotäied.

Nõukogude aktivist Valter Rõigas oli üks neist, kes suures võitluses, võitluses rindejooneta, andis elu. Tema teine elu, mis kestab läbi aegade, ehitab koos meiega.

Kui ka keegi kodumaa eest elust kaob,—
rahvas igavesti austab neid.
Araandja veri mutta vaob,
vapra veri põleb südameis.

Mussa Džalil.

Aastatel 1946—1947 algas komsomoli Võru maakonnakomitees palju bürooistungeid leinaseisakuga. Tõusti vaikides ja Feliks Pärtelpoeg meenutas lühidalt kommunistliku noore käidud teed. Siis alustas büroo tööd. Selleks ajaks oli sekretäri ukse taha tekkinud pikk ootajate rodu — poisse ja tüdrukuid, kes tulid Võrumaa kolmekümnest vallast: Haanjast, Ruusmäelt, Vastseliinast, Lahedalt, Missost, Varstust, Lepistust... Enamasti tulid nad jalgsi. Ei hoolitud ilmast ega aastaajast. Kõige kaugematest maakonna soppidest, nagu Järvesuult, sai Võrru üle poolesaja kilomeetri. Büroopäeval alustati teekonda mõnikord öö varjus. Halli taluvillase pintsaku krae oli poisil tuisu kaitseks kõrvadeni tõstetud ja kalossid nõõriga jalga seotud, et hangedes sumades ära ei kaoks. Neil olid vanaemade kootud käpikud käes ja mitu paari villaseid sokke jalas.

Üks küsimus komsomoli astujale oli neil aastail sageli niisugune:

«Kas teate, et mineval nädalal tapeti teie vallas miilits... varumisvolinik... täitevkomitee esimees... partorg... komsorg...»

«Tiia küll,» tuli siis lühike kodumurdes vastus.

Nõnda seisis büroolaua ees ka lüheldane, tumedate juuksesalkude ja elavate silmadega poiss, kes paremat kätt millegipärast püksitaskusse peitis. Pärast tuli välja, et ta sõrmed olid lapsepõlves vigastada saanud. Ta häbenes vigast kätt.

Hans Vall oli tolle pealtnäha natuke kärsitu ja rahutu poisi nimi. Ta ütles pikemalt kõhklemata: «Kui vaja, lähen asemele.»

Hans Valli enesekindlus jäi büroo liikmetele meelde. Tööle jäeti ta Laheda valda. Temast kuuldi maakonnakomitees paljudel puhkudel. Hans Vall armastas joonistada ning unistas kunstikooli astumisest. Ta tegi tabavaid karika-

tuure, kujundas välk- ja seinalehti, meisterdas seinalehtede aluseid ja üks neist seisis aastat kümme ühes Põlva rajooni majandis seinal. Tal oli energiat ja tegutsemiskihku ja oli ka fantaasiat. Kord, sattunud paari bandiidi jälile, kihutas poiss ihuüksinda neid rohkem kui kümme kilomeetrit mööda metsa taga. Pärast natuke ärples ka.

«Äärepeat oleks kätte saanud...»

«Miks sa siis kinni ei võtnud?» küsisid teised, varjamata sealjuures oma kadedust, sest millegipärast võtsid rahva-kaitsemehed haaranguile alati kaasa just Hans Valli.

«Karu tuli vahele, ei saanud,» pilgutab Hans Vall silma ning luges teema lõpetatuks. Mõni lihtsameelne veel imestas: «Kas Koiola metsas on tõesti karusid?» Nalja said kõik.

Hans Vall põristas pehmelt r-tähte ja tal endal oli väike, natuke tedretäheline nösunina. Tema sõnad panid naerma.

Mõni, kellel kadedus kopsu üle maksa viis, ütles tagaselja:

«Valli poiss luiskab nii, et järv suitseb!»

Oli, kuidas oli, Hans Vall oskas oma mõtteid sõnadesse panna, sõnad tulid mahlased ja tema lugusid kuulati meeeldi. Aastaid hiljem ütles Feliks Pärtelpoeg tema kohta: «Vall ei valeta, kuid mõnikord paneb natuke juurde küll, mõnikord jälle võtab maha. Nii, kuidas parajasti vaja. Seda ei tee ta aga iialgi oma kasu pärast.»

Hans Vall nagu kõik teisedki kommunistlikud noored tegi kõike, milleks kohustas elu ja aeg. Kommunistlike noorte tegevus polnud siis piiritletud, seda ei saanud määrata erialade või vanuse järgi. Külvist, künnist, lõikusest ja varumisest — kõigest tuli osa võtta. Enamik kommunistlikke noori olid uusmaasaajate lapsed. Nende isad või nemad ise said oma põllulapi peremeesteks. Põld nõudis harimist ja hoolt, kuid see polnud peamine. Komsomoli jõud ja tahe ilmnis valdades ikka nendes partei poolt suunatud ettevõtmistes, mis tehti ühiselt. Just kommunistlikud noored kasvasid esimesed ühise töö viljad ja viisid maarahvast lähemale kollektiivse elu põhimõtetele. Esimestel sõjajärgsetel aastatel algasid ühised tööd varumistalgutena või metsa lõikamise hoognädalatena. Võitlus bandiitide ja kulakute vastu oli neile peale sunnitud. Nad ei saanud teisiti, nad pidid hoidma ja kaitsma maad,

varandust ja rahva elu. Kuid juba noil päevil mõtlesid nad tulevikule ja kavandasid homset päeva laial rindel.

Mõnele tundus Hans Valli iseloom isegi kummalisena. Siinsamas jooksis, rahmeldas, käratses, kuid tund hiljem nähti teda Tilsis järve kaldal kivi otsas. Istus vaikselt, vaatas vett, taevast, kuulatas... Küllap unistas. Iga tahes mingil määral pidi temas olema loojanatuuri. Ta paistis teiste hulgast välja veel sellegi poolest, et tema rõõmud olid kuidagi suuremad ja kirkamad ja ka mured sügavamad. Ta elas palju kaasa ning elas palju läbi.

Ja ometi oli selle kärsituse taga suur visadus, jonn ning kangekaelsus. Alustatud tööd või asja ta kunagi pooleli ei jätnud.

Niisuguste omadustega poisid leiavad elus kergesti palju sõpru. Iseasi, keda nad sõpradeks valivad. Sellised poisid ei lase elul igavaks minna, nad nuputavad ja nakatavad teisi, nad äratavad enda vastu sümpaatiat ja uudishimu vanemateski inimestes, sest oodatakse huviga: näis, mis tast küll saab.

Hans Vallile oli antud eeldusi rohkem kui mõnele teisele. Nondel aastatel andis igaüks endast jäägitult kõik, nagu oskas või nagu suutis. Kunagi ei tulnud ükski neist mõttele küsida: «Mis selle eest saan, mis see rahmeldamine mulle annab?» Ei tea juhust, et mõni vallakomitee sekretär või kommunistlik noor oleks tulnud maakonnakomiteesse kurtma isikliku elu üle või isiklike tarviduste pärast. Pärtelpoeg käis küll valdades, küsis, uuris ja muretses. Kui abi vaja oli ja seda oli võimalik anda, eks siis maakonnakomitee seda ka teinud.

Toda revolutsioonilist entusiasmi kandis teadmine noorte südameis, et alati on vaja olla seal, kuhu kutsub partei, et alati on vaja töötada ning hoida distsipliini. Komsomolidistsipliin oli neil aegadel väga selgepiiriline mõiste. Võtkem kas või lihtne näide seoses komsomolimärgi kaotamisega. Märk anti tookord koos komsomolipiletiga bürool kätte, märk oli niisama püha nagu pilet, selle kandmine kohustuslik ja hoidmine lausa seaduseks. Komsomolimärke ei toodetud hulgi ja kaotamise korral tuli minna maakonda büroole. Üks häda oli tõepoolest. Traadist pööratud nõelake, millega märk rinda kinnitati, ei olnud kuigi tugev. Teinekord bussis või kinopiletisabas

trügiti märk rinnast lihtsalt ära. Ent nii või teisiti, vastust tuli anda.

Sa ei hoidnud, aga võib-olla ka ei hinnanud? Arutati. Harva tehti kellelegi liiga.

Pärtelpoeg tegi plaane Hans Valli õppima suunamiseks. Seniks aga lohutas: «Sul on tõeline kommunistliku noore südametunnistus. Südametunnistus on kõige tähtsam.»

Hans Valli meenutades ütles kord Feliks Pärtelpoeg:

«Ta oli oma ajastu süütu laps.» Ta sai palju ähvarduskirju, teda tulistati metsast, kuid kordagi ei löönud Hans Vall araks. Muredega tuli temagi sageli Pärtelpoja juurde. Üksvahe töötas ta Laheda koolis vanempioneerijuhina. Oli ettevõtlik ja agar nagu ikka. Sel ajal süvenes tema teadmine oma teadmiste nappusest. Pärtelpojale ütles: «Õpetajad on minust targemad. Ma ei tea keemiat, füüsikat, matemaatikat. Ma ei võida noorte silmis autori-teeti.»

Joosu parki pika heleda koolimaja ette, sinna, kus ta kunagi õppis, on talle püstitatud mälestussammas. 1958. aastal, komsomoli aastapäeval oli samba avamine. Samba ümber kasvavad kahara krooniga vahtrad ning kolm sihvakat, ühest juurest võrsunud igihaljast kuuske. Halli maakivvi on raiutud sõnad: «Kommunistlikule noorele Hans Vallile, sündinud 16. juunil 1930. Langenud võitluses fašistlike käsilaste vastu 29. mail 1950. a.

Siin lähedal on palju Hans Valli nimega seotud paiku. Laheda valla kunagise täitevkomitee hoone, madal maja otse tee ääres pärnade all, kus ta komsomolikoosolekuid pidas, samas õunapuud, mis on tema istutatud ja nüüd juba suureks sirgunud, järv, mille kaldal käis unistamas. Võru 2. 8-klassilise kooli pioneerimalev, Hans Valli nimeline malev, korraldab sageli ekskursioone nendesse paikadesse, kus Hans õppis, elas, töötas ja võitles. Tema kalmult ei kao lilled ka talvekuudel. Ta maeti Võru kalmistule.

Hans Valli surm oli vapustav. Sellest teavad jutustada inimesed, kes elasid ja kuulsid ebavõrdse lahingu käiku. Nad läksid kahekesi täitevkomitee instruktori Koroliga mööda kitsast metsateed Vana-Koiola küla poole. Neid haarati tulega eest. Korol sai silmapilkselt surma. Hans Vall võttis lahingu üksinda vastu. Ka tema sai esimesest kuulirahest haavata. Laskemoona oli tal vähe. Ta

pidi seda jagama vaenlaste pihta väga täpselt... vastama kaheteistkümne või viieteistkümne automaadi marutulele kaine arvestusega. Pääsemise lootust oli üksnes sedavõrd, et inimesed ümberkaudu kuulevad vahest tulistamist ja taipavad Võrru helistada.

Tal õnnestuski kaua hoida jõuku parajas kauguses. Kuid ikkagi tuli hetk, mil jäid viimased padrunid. Ta ei kaotanud ka siis oma loomupärasest külma pead. Ta ei kiirustanud viimase kuuliga iseendale.

Ta ootas ja vaikis. Ta meelitas.

Bandiidid nähtavasti arvasid, et Hans Vall on surnud. Nad tormasid pikkade hüpetega tema suunas nagu kaarnad. Üks oli kaugele teistest ette jõudnud. Hans Vall sihtis kaua ja tabas. See oli üllatuseks. Ülejäänud jooksid kohe tagasi. Hans Vall aga ootas seda segadust ja mõne sammuga oli ta tapetud bandiidi kõrval. Ta sai uue relva, vaenlase relva ja vaenlase laskemoona, nagu oli lootnud.

Lahing jätkus ja tõepoolest oli Võrus juba tulistamine teada. Sealt rutati appi. Kuid laskemoona Hans Vallil lõpuni ei jätkunud.

Hans Vall hingas veel. Tema käsi oli surutud rinnale ja hiljem leiti sealt särgi sisse õmmeldud komsomolipilet.

Ta suri Võru haiglas. Vaid korraks tuli ta teadvusele. Siis ütles: «Sõbrad, makske neile kätte minu vere eest.»

Feliks Pärtelpoja matusekõnes, mille ta pidas Hans Vallile ja mille teksti säilitab tänaseni, on lõik:

«Ta pärandas meile palju. Hans Vall elab edasi meie südames, töös, mida ta alustas ja mille lõpetame meie. Teda on Leevaku ja Vastse-Nursi tuledes, Haanjamaa põldudes, mis kannavad vilja. Tema surm õpetab meid vaenlasi vihkama ja ta jääb eeskujuks — nii tuleb võidelda ja võita.»

VASTU PIDADA!

Veel ühel küllasõidul ühe ema juurde olin Feliks Pärtel-pojale saatjaks.

Suvi oli möödas, aga kogu tema sisu — kuuma päikese, pilvituse ja tuulevaikuse, mille juuni andmata jättis, andis nüüd september. Vaskna järve äärest pöörasime Saagri poole. Meie taha jäi õhtupooliku põuases sinetuses linn, hele ja natuke isegi kuldne. Ümberringi algasid siin laiad segametsad. Metsa kasvab kuplinõlvadel ja mäetippudel, metsa on siin orgude põhjas ja... teda on siin kõikjal. See on Haanjamaa.

Paljud mäenõlvad on tihedalt kaetud sarapuupõõsastega ja kui päklikogumisaeg käes, tullakse siia jalgsi ning jalgratastega, mootorrataste sadulas või autorooli taga. Kotid kaelas, piilutakse sarapuude latvu, nii et kaelad kanged, kuni saamisrõõm südameis. Poisikesed krabistavad nagu siilid all rohu sees.

Tuulemäe taluni viib kitsas ja auklik metsatee.

Naine, keda otsisime, võttis põllul parajasti kartuleid. See naine on väike ja sale, krapsaka olemisega, uudishimulik, rõõmsate silmadega. Ta jättis töö sinnapaika, pühkis käed põlle sisse suurest mullast ära ning kutsus meid Tuulemäe uibuaeda.

Suuri punaseid õunu oli kahe puu all lademes. Ise ta ei tahtnud. Sundis meid:

«Võtke üks viil, võtke, võtke...!»

Helde süda pidi sel naisel olema:

«Muud külalistele pakku ei oleki!»

Ta paistis sellepärast nagu õnnetu. Kui meil taskud täis said, säras naise näost mingit emalikku õrnust. Ainult heades inimestes pidi elama andmisrõõm.

Tuulemäel ta enam ei ela. Kui me ütleme, et talu, siis millegipärast assotsieerub see sõna ikka hoonetekobara, vana aia ja kaevukooguga. Tuulemäe on tegelikult üksainus madal maja, kitsaste aknaruutude ja tuhkhallide palkseintega. Tuulemäe oli kehvikutare. Sellest talust on ellu läinud kuus last — neli tütart ja kaks poega. Kui lapsed juba kodust ära olid ja pereisa suri, koliski ema teise majja. Õigemini, lapsed ostsid talle uue maja, remontisid ja värvisid ja käivad nüüd ema juures suviti ning puhkusekuudel. Lapselapsed võetakse kaasa ja see on naisele vanaduspäevade suurim tasu.

Anastassia Tamm on 60 aastat täis, kuid Munamäe soovosist annab talle töökamat vastu seada. Ta oleks ammu võinud pensionile minna. Ei lähe. Tema nagu ei mõistagi, mis see pensionile minek tähendab. Kartulivõtmise kohta ütles nii:

«Täambä ma tahass neli rubla vällä lüvvä...»

Kogu tema olemuses on rõõmu heast kartulisaagist, mis siinkandis tänavu üle ootuste, õuntest, mida on nii palju, et lapselapsed ära ei jaksa süüa. Isegi põua üle, mis ähvardab kaevud kuivaks jätta, ta ei nurise.

Linnainimene ei saa Anastassia Tamme vastu ükskõikseks jääda. Ta on nii puhas natuur, otsekui osake mägedest, pilvitust taevast, heldest mullast ja ilusast metsast. Mees, kes nüüd juba kalmistul puhkab, oli ta toonud siia kusa-gilt Vastseliina kandist.

«Noorest pääst ma olli kõva tüü-inimene.»

Anastassia Tamm ei ole oma eluaja jooksul kordagi arsti vajanud. Ta pole kordagi arsti juures käinud.

Mõned inimesed suudavad endasse elust jätta üksnes head, halva ja inetu aga unustada või teha nii, nagu halba poleks olnudki.

Niisuguse inimese peale elu raskem pool ei hakka. Kui ma tunneksin pärilikkusõpetust, siis tasuks Anastassia Tamme sugupuud hoolega uurida. Tema enda ja vähe-masti ühe tema tütre senine elukäik annavad selleks põhjust. Tütart nägin suvel komsomoli Võru rajoonikomi-tees.

Ta tuli kord õhtupoolikul, väike nagu emagi, päikest saan-nud kitsavõitu näoga ja pruunide kohevate juustega. Ta astus rutakalt sisse ning teretas kõiki kättpidi. Roheline kevadmantel oli heidetud üle heleda suvekleidi. Rajooni-komitee sekretär Rein Talmel oli seda kokkusaamist ooda-nud. Komsomoliaktiiv oli tema leidmisega tõsist vaeva näinud, helistanud mitmele kohapealsele ametikandjale, kasutanud paljudel juhtudel telefonikaugejaama teenu-seid, uurinud ja pärinud hoolega enne, kui Tallinnast tuli vastus: «Töötab Võru Gaasianalüsaatorite Tehases.» Mina olin temast kuulnud õige mitmest suust. Üksikute teada olevate fragmentide järgi olin loonud enesele juba mingi portreevisandi. Nagu ikka võrdled kohtumisel fan-taasiat tegelikkusega ja enamasti ei pääse imestusest: ah siis niisugune ta välja näebki!

Võru Gaasianalüsaatorite Tehase kesklaboratooriumi piklikud madalad tööruumid on täis keerulisi seadmeid ja aparate, mõõteriistu, töölaudude, juhtmeräga, voolikuid, kolbe ja klaaspurke mitmevärviliste vedelikega. Siin töötab palju spetsialiste. Nende hulgas on ka insener Alidia Tamm. Ta lõpetas keemikuna Tallinna Polütehnilise Instituudi. Täpsemalt: temast sai diplomi järgi kõrgmolekulaarsete ühendite tehnoloogia, s. o. plastmasside tehnoloogia eriteadlane. Praegusel tööel on selle kõigega üsna vähe ühist. Kuidas siis nii?

Pärast instituuti töötas Alidia Tamm mõnda aega Tallinnas «Eesti Tööstusprojektis». Ta pandi automaatikaosakonda projekteerijaks. «Eesti Tööstusprojektis» siis sündisid mõtted kutsevalikust ja tulevikust. Ta ei kahetsenud valikut, aga kui oleks avanenud võimalus instituudis uuesti alustada, oleks Alidia Tamm valinud elektroofiika. 1958. aastal ei julgenud ta lihtsalt nii kaugele ja kõrgele vaadata, ei usaldanud oma algteadmisi füüsikas, keemias ning matemaatikas.

Nüüd oli tunne teine, julgustki rohkem.

«Tuleb tehasesse minna ja vaadata, kuidas asi tegelikult käib.»

Kuhu?

Võru oli tema noorusmaa ning nüüd on siin tehas. Mingit kõrgepalgalist kohta tema erialal ei pakutud. Esialgu laborandiks. Hea veel ka see, et anti lootusi elamispiinda saada.

Alidia Tamm võttis pakkumise vastu. Esimestel kuudel elas sisse, tutvus tööga ja õppis. Luges palju. Teadus ei olnud talle enam pime, saladuslik igatsustemaailm. Ta oskas seal liikuda, sealt midagi võtta ja lahata. Vene- ja saksakeelset perioodikat, mis vaja, sai Tallinnast tellida ja kolleegidelt laenata.

1965. aasta lõpus moodustati töögrupp, kellele usaldati ühe aparadi ettevalmistamine tootmiseks. Kromatograaf YX-2 on laboratooriumiaparaat, mida kasutatakse laialdaselt orgaaniliste ja gaasiliste ainete analüüsiks.

Nende töögruppi kuulus neli spetsialisti. Töö algas märtsis.

Et paremini nende tööd mõista, lisaksin tehase peainseri Lazareva vastuse minu pärimisele, mida kujutab enesest kesklaboratooriumi inseneriseisus.

«Kõigepealt on nad katsetajad, kelle tööst sõltub aparaatide kvaliteet. Joonistes, mis neile saadetakse, on sageli vigu. Need vead ilmnevad praktikas, katsetustes. Siis tuleb täiustada, parandada ja jällegi katsetada. Teinekord ei vasta ettenähtud ained ja materjal nõutavatele omadustele, tuleb leida teised.»

Teiste sõnadega, nende töö ongi katsetamine, otsingud. See on igavesti rahutu teaduse põld, kus harijat saadab sageli mure, meeleheide ja ahastus, kus pikka aega vilgub vaid hetkiti kordamineku nõrka lootust ja siis jälle kaob kõik nurjumiste pimedasse rappa.

Nende tööd dikteerib üks tõde: peab mõtlema ja analüüsima, peab sada või rohkem korda leidma õiged vastused küsimusele: miks? Kui mõte lõpeb ja mõistus üles ütleb, tuleb võtta käsile mälukarp ning täiendada seda uute teadmistega. Tuleb säilitada eneses usku ja tahet. Treialil või lukksepal, kes inseneride näpunäidetel detaile valmistavad, võib närv üles öelda:

«Mis te jahmerdate, niikuinii ei tule sellest midagi välja...»

Katsetaja visadus on mõõtmatu. Juhtkond pärib aru, dikteerib, nõuab, seab konkreetseid tähtajad. Kui naeruväärne oleks põhjendus: «Ei tule välja!»

Nad vastavad alati: «Veel ei ole, kuid peab tulema!»

Nad ei kahtle selles.

Kust tuleb loojasse jõud? Neist enestest, nende tööst, otsingutest ja rahutusest, milles neile ongi rahuldus ja olemismõte. Neil võib kaduda aja- ning reaalsustaju, nad ise võivad kõrvalseisjale paista veidrikena, kuid neile see ei loe. Nende elu täidab suur hetkelootus, mil keerulise ülesande lihtne lahendus käes on. Heureka!

Neli kesklaboratooriumi inseneri töötasid märtsist septembrini. Septembris olid riiklikud katsed. Kromatograaf YX-2 võeti vastu. Jaanuaris anti aparaat tootmisse. Selle aparaadi kohta pole tarbijad tehasele senini ainsatki pretensiooni esitanud.

Tänapäeva inseneril, kes edukalt töötada tahab, on vähemasti sada ja veel paar omadust peale selle, milleta ta toime ei tule. Midagi peab aga olema tingimata. Mis see võiks olla? Ma pärisin mitmetelt. Lazarev tabas võib-olla

peamise: «Katsetaja peab olema üdini aus ja suure vastutustundega inimene. Tal peab olema kuidagi eriline südametunnistus.»

*

Kord lõunatunnil istusime Alidia Tammega tehase õues ühel pingiserval ja ajasime tavalist intervjuujuttu. Kas töö jätab aega ilukirjandusele, muusikale, teatrile, spordile? Head inimesed, keda Alidia Tamm käidud teelt mäletab? Kuidas ta inimesi hindab? Kõige kaunimad päevad elust? Kõige raskemad?

Tema vastused peaksid kuuluma siia portreevisandisse.

Loeb ikka. XX sajandi sarja tervikuna ja nii palju kui võimalik ka «Loomingu» Raamatukogu». Esimese sügava kunstilise elamuse andis paljude aastate eest «Vane muine» oma «Traviataga». Siit jäigi Verdi, kellele ajapikku lisandusid Tšaikovski ja Kalman. Nendest pole ta tüdinenud tänaseni ning lõpuni avastamata jäävad nad vist elu lõpuni. Hea on aga vahel kuulata Edith Pjehat ning «Družba» ansambli, ka Heli Lääts meeldib. Elamustena jäävad instituudipõlvest «Estonia» balletietendused. «Estonia» köitis rohkem kui teised teatrid. Aga maikuus käis Võrus Noorsooteater «Antigonega».

«Küsite inimesi, keda mäletan. Mäletan pa'jusid. Teile meenutaksin üht. Meie teaduskonna dekaan oli tehnika-teaduste kandidaat sm. Uus. Ta võitis üliõpilaste usalduse karmi nõudlikkuse ja inimliku soojusega. Kui hea, et inimeses võivad kõrvuti olla kaks teineteisele vastukarvalist joont.»

Spordist on Alidia Tamm alati lugu pidanud. Ta on jooksnud pikemaid distantse.

Näib seegi just talle iseloomulik, et pikemaid.

Inimeste hindamiseks on tal välja kujunenud seisukoht: igauhes elab kõrvuti hea ja halb. Sinust endast oleneb, kas oskad ja suudad kaaslases või sõbras avastada head. Kui palju sa suudad, sellisena ta sinu silmis siis paisabki. Aga elus nagu teaduseski jääb ühel inimesel liiga palju leidmata, tundmata ning mõistmata.

Kõige ilusam ja kaunim oli instituudiaeg. Rõõmus hetk oli siis, kui luges oma nime 1958. aastal nende hulgas, kes instituuti vastu võeti.

Kuid kõige raskem? Kõige valusam?

Kui rumal on inimest sedaviisi küsimustega kiüsata. Rumal ning taktitu. Aga seniks, mil raketikiirusel arenev sotsioloogia või ellu tungiv psühholoogia annab reporteerite kätte uued ning inimlikumad meetodid, peame läbi ajama vanadega. Suur kirjandus võib meid hukka mõista ja pilgata, sageli ka õigustatult, kuid tumma intervjuud siiski pole.

Alidia Tamm vastas küsimusega:

«Milleks?»

Tõepoolest, milleks? Milleks mäletada valusat, inetut või ränka, kui päev ise, milles elad, on täis otsimist ja leidmist.

Ja siiski ei oska ma seletada, miks langeb elus mõnele osaks nii suuri katsumusi ja kannatusi. Kui need õiglaselt jaotada, jätkuks neist sadadele. Ja veel! Miks ründavad raskused alati tugevaid? On see looduse tuju, et tugevaid lihtsalt proovida, või on siin eesmärk muuta tugevaid veelgi tugevamaks, karastada neid nagu väärismetalli, valmistada ette uuteks, veelgi raskemateks katsumusteks, et anda nad siis elule ja ühiskonnale kristallkõva ja säravana, et ükskord neid mõistetakse kui oma ajastu etaloone, et uued põlvkonnad näeksid ja mõtleksid: need olid teerajajad, neid oli üksikuid, kuid nende jälgedest tuleb edasi minna. Või on hoopis nii, et loodus jagab kõigile võrdselt, ainult et nõrku me ei tea. Nõrgad painduvad. Nõrgad annavad alla ja kaovad. Tugevaid sellepärast nimetamegi tugevaks, et nad võitlevad. Me teame seda võitlust või siis loeme ning õpime sellest.

Kas nii? Ma ei tea!

Või on elu tõesti suur näitelava, kus looduse tahtel oleme kõik ühtaegu väga komplitseeritud osades näitlejad ning etendust jälgiv publik. Kord see ja kord teine. Ja selles lakkamatus vaatamängus kerkib meie ette meie endi hulgast osatäitmisi-inimsaatusi, mis lõppude-lõpuks rohkem kui teised määravad inimeste maad, tema palet, elu ning ajalugu.

Võib-olla!

Alidia Tamm on üks neid, kes rajas teed.

Et tema lugu paremini mõista, siis mõni sõna veel Alidia Tamme lapsepõlvest.

Teda mäletatakse unistava, nääpsukese tüdrukuna. Elu Tuulemäe kehvikutares polnud kerge. Väike põld ei suutnud toita ega katta. Ju siis midagi ikka peab olema, mis

asendab seda, mis kehv põld kõhule võlgu jääb. Loodus. Selle maapaiga rohelised suved ja sinivalged talved. Võib arvata, et midagi jääb sellest hinge.

Enamik lapse-ea unistusi muidugi sünnib ja surebki lapsehinges. Me ei tea neid. Nad jäävad inimesele kalliks ja võõra silme eest varjatud mälestusmaaks, kuhu mõte rändab vahel rahutute päevade voolus tagasi siis, kui inimest valdab heldimus, igatsus, nukrus või mure. Mõni unistus siiski jääb. Alidia ei varjanud mängukaaslaste ja koduste eest üht soovi — õppida. Kool tõmbas. Raamatud kiskusid teda lugema eneseunustamiseni ning kirjasaõna tegi talle aimatavaks suurte tarkuste tagamaad, saladusliku teadmiste ja mõistmiste maailma. Ainult kuidas sinna jõuda, seda ta ei teadnud.

Selleks ajaks, kui sõjavanker oli üle Haanjamaa veerenud, räägiti ja kirjutati kõikjal, et nüüd on koolide ukseid valla. Kodus olid aga väikesed õed-vennad, kes nõudsid hoolt ja vaeva, oli maa, mis tahtis harimiseks ka tema abi. Paljudeks aastateks jäigi vaid igatsus, mis elas taluste tööde varjus ja vahel hingetõmbetundidel endast seda teravamalt märku andis. 1948. aastal võeti komsomoli maakonnakomitee bürool Haanja kehvikutütar ÜLKNÜ ridadesse. Alidia ei jätnud ütlemata: «Ma tahaksin õppida!»

Esialgu piirdus lahendus siiski vaid kukesammuga koolielule lähemale. Temast sai Jaanimäe algkooli pioneeri-juht.

Alidia Tamme mäletatakse sellest ajast elurõõmsa tüdrukuna. Ta käis innukalt rahvatantsuringis, armastas laulu ja mängis kannelt. Tänu temale sai teoks mõnigi tore peoõhtu.

Kord kutsuti ta maakonnakomiteesse. Kui pikk maa Haan-jast Võrru jalgsi ära oli käidud, jutud maha räägitud, tuli ta tagasi valla komsorgina.

Tüdruku õppimisunistused sulasid esialgu uues töös. Metsatalgud ja müüginormid, külvid ja künnid, rehepeks ning viljavedu. Ka pidusid peeti, lauldi ning tantsiti, kuid tema muretusse kaasalöömistlusti oli nüüd sekkunud uus tunne. Tema oli eestvedaja ning vastutaja.

Olgugi et kooliharidust oli siis vaid kuus klassi (see fakt oli vaenlaste käes alati esimeseks relvaks lakkamatus mõnitustöös), korraldas ta komsomolikoosolekuid, kus räägiti kirjandusest, tutvuti Maksim Gorki elu ja loomin-

guga, püüti üksteisele selgitada kõige lihtsamaid mark-
sistlikke tõdesid.

Alidia Tamm, kohusetundlik ja püüdlik, pidas seda kõike
oma igapäevaseks tööks.

Ajalehed aga kirjutasid võitlusest. Ka nende tööd nime-
tati sageli võitluseks. Paljudel puhkudel ei mõistnud noo-
red selle sõna sisu.

Nüüd tagantjärele on paljugi selgemaks saanud.

Võitlus, mis pärast Suure Isamaasõja lõppu nõukogude
võimu eest Eestimaal jätkus, oli keeruline ning tuhande-
tahuline. Bandiidid, kes tegutsesid Võrumaal, ei olnud
mitte alati vaid nürid tapjad. Praegu on ilmsiks tulnud
imperialismi poolt nõukogude korra vastu sihitud ideolo-
gilise diversiooni uued meetodid. Me teame, et need meeto-
did on psühholoogilist laadi, nende terav ots on sihitud
nagu alati kasvavale põlvkonnale. Nad püüavad õõnestada
meie moraali, meie tõdesid ja tõekspidamisi.

Neljakümnendate, viiekümnendate aastate bandiit Võru-
maa metsas (saanud üldhariduse kodanlikus koolis, üks
vähem, teine rohkem, läbi immutatud kodanlikust natsio-
nalsismürgist + «Kaitseliit» + Saksa sõjavägi, mis oli
tapmise täiuslikuks tehniliseks kooliks, + fašistlik ideolo-
gia) oli küllaltki komplitseeritud segu.

Ja küllap fašistlike koonduslaagrite vangide kallal toime-
pandud aastatepikkused «teaduslikud ja psühholoogili-
sed» katsed olid jõudnud kuidagi ka Võrumaa bandiiti-
deni.

Alidia Tammel on õigus öelda: milleks meenutada? Nad
ei vääri seda. Ja ikkagi. Võib-olla elab meie keskel veel
tänapäevani mõni nende hulgast või nende mõttekaaslasti,
kes möödunud sõja õppetundidest ikka veel targe-
maks pole saanud, kes Vietnamis ja Lähis-Ida sõjas või
Kreeka fašistlikus riigipöördes näevad mingeid tuleviku-
märke.

Miks valisid bandiidid just tema?

Nad olid proovinud jõudu võitluses mees mehe vastu. Nad
jäid armetult alla. Nad proovisid Oilme Tedre tuge-
vust.

Oilme Tedrega kukkus katse haledasti läbi. Alidia Tamm
aga oli habras ja väike.

Nad tulid 1949. aasta ühel suveööl. Kes kellaaega mäle-
tab, kuid küllap oli valitud sumeda öö pimedaim tund.

Kui Alidia Tamm ärkas, õigemini äratati, haaras teda

õudus ja hirm. Väikeses pimedas toas oli trobikond mehi. Kes nad olid, selles polnud kahtlust ja seda ei püüdnud nad ka ise varjata.

Jutt algas sõimu ja ähvardustega. Hiljem jutustas Alidia Tamm lähedastele, et tema kõige selgem mõte, mis neil minuteil teadvust läbis, oli segatud imestusega: niisugune siis ongi surm!

Kuid teda ei tulnud tapma. Ka mitte vägistama. Muidugi oleksid joobnud mehed endile kaitsetu tüdruku kallal kõike võinud lubada, kuid seekord oli nende plaan poliitilise sisuga.

Nad peksid, seda küll.

Lambapügamiskääridega lõigati komsorgi tihedad paksud juuksed maha, sälgiti veel noaga, nii et peanahk mitu aega veritses.

Selle juures sisistati sõnu, mis andsid edasi võika teo mõtte:

«Homme lähed Võrru Pärtelpoja juurde ning paned komsorgiameti maha. Kui sa seda ei tee, tuleme tagasi ja tapame... Tead ise, kuidas tapame.»

— — — — —

Tol õhtupoolikul Võru Gaasianalüsaatorite Tehase õues, kui mina aina pärisin ja Alidia Tamm jutustas üksikasjalikult oma tööst, piinles mul südames seesama öö. Kuidas sellest juttu teha? Kas üldse tasub teha? Olin neist sündmustest varem paljudelt inimestelt kuulnud.

Viimaks saigi siis päritud elu raskeima hetke kohta. Ta taipas, naeratus kustus ja siis ütles: «Milleks?»

Ja küsis: «Te teate seda lugu.»

Noogutasin.

Ma mõistsin, et insener Alidia Tamme tööst, millest ta nii innukalt ja asjalikult jutustas, peaks kunagi keegi, kes suudab, asjatundlikult kirjutama. Toodud sündmuste jutustamiseks aga sain nõusoleku küsimusega: «Kas kõik inimesed, kes täna elavad, teavad võidu hinda?»

Ma pidin nõusoleku saama ainsa hetke pärast. See hetk tuli eespool kirjeldatud sündmuse järgmisel päeval, kui Alidia Tamm Haanjast Võrru läks. Ta läks tõepoolest, nii nagu ta oli ja nagu bandiidid olid käskinud.

— — — — —

Feliks Pärtelpoeg ütles: «Olin elus mõndagi näinud. Olin püssirohtu nuusutanud küll suurtest, küll väikestest torudest. Olin näinud verd, tapmist ja suremist. See hetk

vapustas. Süda jäi seisma. Seisin ta ees tükk aega keeletult.»

Ma ei julge kirjeldada, mida Alidia Tamm ise mõtles või tundis, nüüd, aastate pärast, jutustas ka Pärtelpoeg sellest palju lihtsamalt, kui see siis oli.

«Ta võttis põuest komsomolipileti, ulatas selle mu kätte ja kurnatud silmis oli uhkus. Alidia ütles vist nii: «Seda nad kätte ei saanud.»»

Noores tütarlapses pidi olema mõõtmatu hingejõud. Ta palus Pärtelpojalt enesele relva.

*

Vaenlased läksid raevu. Nad lasksid liikvele kuulduse:

«Metsavennad pole kunagi Tamme juures käinud. Lorigutt. Tuulemäel käivad kommunistid ise ehal...»

Alidia Tamm tegi tööd edasi.

Tema töös oli tasumist ja kättemaksu ning inimesed, kes mäletavad, teavad kinnitada, et ta olevat kõike teinud palju hoolikamalt kui varem.

Kui talle ettepanek tehti Haanjast ära minna ja Kõllestes vallas hakata noori organiseerima, ei taibanud komsorg, miks Pärtelpoeg ei saanud tookord talle täit tõde avaldada. Maakonnakomiteesse tulid ustavate abiliste käest andmed, et Alidia Tamme vastu tahavad bandiidid ette võtta uut rünnakut.

Teda oli vaja päästa. Elu- ja töökoha muutmine näis esimese väljapääsuna.

Viimaks Alidia nõustus.

Õppimismõte jäi kauaks kusagile hingesopi varjatud sügavusse. Komsomoli maakonnakomitees ta sellest igatahes enam juttu ei teinud. Alles siis, kui ta kord prokuratuuri kutsuti ning talle taltsaks tehtud bandiite näidati, õigemini, kui ta teist korda nendega kohtus, langes südameilt senine koorem. Ta isegi ei osanud endale aru anda, mis see õieti oli. Lõplikult küpses otsus üheainsa suvega — kooli!

Ta oli saanud 21-aastaseks ja 1953. aasta sügisel ütles Võru töölisnoorte keskkooli direktor Albert Ivask isalikul: «Ega sul kerge ole! Aga vaatame, ehk tuleb välja.»

Õppimine käis töö kõrvalt. Algul oli pioneerijuht III 7-klassilises koolis, siis töötas pioneerimaja juures ja vii-

mased aastad trükikojas «Täht». Temast sai käsila-
laduja.

Odavalt ja kergelt pole elu Alidia Tammele midagi and-
nud. Aga inimest hindame ju mitte selle järgi, mis tema
ise eluit on võtnud või saanud, vaid selle järgi, mis ini-
mene on andnud, kuidas ta elu näeb. Alidia Tamm ütleb,
et õppimisaeg oli ilus aeg. Ta ei rääkinud käsila-
laduja pal-
gast, millest kopikapealt piisas söögiks ja hädavajalike
riiete ostmiseks. Ta ei rääkinud instituudi suvedest, kus
puhkuse asemel oli üksnes töö, mitmesugused ametkohad
«Kunstsarves» ja «Parketis». Kõike kuulsin teiste käest,
ajapikku ning tükkaaaval.

Üldse on tal vist oma väljakujunenud mõõdupuu elu ras-
kuste ja kerguste, murede ning ilu mõõtmiseks.

Praegu töötavad nad laboratooriumis uue aparadi kallal.
Ma küsisin:

«Kas on raskem kui eelmine?»

Nad istusid valgetes töökitlites oma laudade taga, uuri-
sid skeeme ja arvutasid. Alidia Tamm tõstis silmad ja
vaatas töökaaslastele otsekui kinnitust otsides:

«Ei, ei ole raskem. See on lihtsam. Aparadi tehnoloogia
on välja töötatud.»

Aga elu? Kas ka elu tehnoloogia on välja töötatud, et
lihtsam oleks? Ei vist. Elus avastab igaüks ise oma tões
ja kui üldse midagi annab üldistada, siis vahest ainult
Alidia Tamme kõige selgepiirilisemalt väljakujunenud töö-
printsip: vastu pidada!

*

Olin Haanjamaa kevades, suves, sügises ja olen näinud
ka Haanjamaa talve. Olen tundnud selle maapaiga lõhnu,
värve ja kuulnud tema hääli. Jutustasin tema inimes-
test.

Kui ma sinna läksin, küsis mu lähedane tuttav, kellest
väga lugu pean: «Miks just Võrumaale?» Ja lisas: «Kas
sa otsid midagi ebatavalist?» ning pilkamisi juurde:
«Võib-olla kangelasi? Ja unustad, et kangelasi tegelikult
pole. Tead ju, et on igapäevane elu. Või nagu on öelnud
üks suur kirjamees: «Muinasjutuline on vaid igapäevane,
kui seda puudutab geeniuse käsi.»»

Suurel kirjamehel on õigus, minu tuttavale mitte. Ma ei
otsinud kangelasi, ma nägin neid. Ma nägin neid palju.

SISUKORD

- Üks kevadine kohtumine 5
- Kui kulak vembutas 9
- Meie isad ja pojad, meie emad ja tütreid 13
- Jaan Siilivask* 16
- Paul Soesoo* 19
- Lembit Siniorg* 21
- Nii nad tõusid 27
- Raske võitluse algus 34
- «Ära alla anna...» 39
- Surmaga «sina» peal 42
- Palgest palgesse 58
- Tapjad 60
- Võhandu valgus 70
- Ema 91
- Kalmud, mis ei rohtu 97
- Hans Vall 101
- Vastu pidada! 106

Китс Малев. ПАМЯТНИКИ ХААНЬЯМАА. На эстонском языке.
Обложка П. Мудист. Издательство «Ээсти Раамат». Таллин, Пярнуде шоссе, 10.

Toimetaja E. Ingar. Kunstiline toimetaja A. Jõers. Tehniline toimetaja H. Kruustee. Korrektorid L. Golberg, R. Kotkas. Laduda antud 22 VIII 1968. Trükkida antud 23. IX 1968. Paber 54×84/16. Trükipoognaid 7.5. Tingtrükipoognaid 6 30. + kleebiseid 2 0. Arvestuspoognaid 8.08. Trükiarv 20 000. MB-07273. Tellimise nr. 4974. Trükikoda «Kommunist. Tallinn, Pikk tn. 2. Hind 42 kop. 1—4—1.

42 kop.

A

29424

2247288

TÜ RAAMATUKOGU

1 0300 00224728 8